

ويدادی موصطافائيف

جنوبي آذربايجان

میلی شو عور

(20 جی عصرين بيرينجی ياريسيندا)

(2- جی بؤلوم)

• - بېرىنچى چاپى 1998 باكى (كىرىل الېفباسىندا)

علمى رىئاكتور: تارىخ علملىرى دوكتورو، شوكت تقىيىنوا

• - عرب الېفباسىنا اىلىك كۆچۈرنى: تاج احمدى (كۆلن چاپى - 2000)

• - اينتېرنىت اوچون كىرىلدىن لاتىن و عرب الېفباسىنا كۆچۈرن: آچىق سۆز.
كىتابىن مەنبەسى ، ھابىئەلە اتك نوتلارى، علاوہ و قايناقلارنى كۆچۈرنە
تاج احمدى بېگىن كۆچۈردۈگۈ مەنەن اولدوقچا اىستىفادە اولونوبدور.

آچىق سۆز

ایکینجی فصیل

ایگرمینجی عصرین بیرینجی روبعونده ایران آذربایجانلیلارینین میلی شو عورونون اینکیشاف خصوصیتلری.

1- آذربایجانلیلارین میت کیمی فورمالاشماسینین ایکین معنوی پروسسلیری، آذربایجان ایجتیماعی فیکرینده میت آنلایشی.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی ایراندا کاپیتالیزمین منیدانا گللمهسی اولکهنین دونیا کاپیتالیزم امتعه دؤربیهسینه جلب اندیللمهسی ایله باغلی ایدی. بو پروسس ایرانین ان زنگین و اینکیشاف انتمیش ایالتی، اؤز جوغرافی مؤوقعینه گؤره اولکهنین روسیا و اروپا ایله بیر باشا تماسینی تامین ائدن آذربایجاندا داها گوجلو صورتده گنیردی. کاپیتالیزم مونسیتلرینین منیدانا گللمهسی آذربایجان جمعیتی نین سوسیال ایستروکتوروندا دگیشیکلیکلر باش وئرمهسینه - بورژوازی، پرولتاریات، اینتلیگنسیانین فورمالاشماسینا سبب اولوردو کی، بو دا اؤز نؤوبهسینده خالقین میلته جنوریللمهسی نین اساس شرطیدیر...

تزمجه فورمالاشماغا باشلایان یئنی آذربایجان ضیالیسی جمعیتین معنوی حیاتی نین بورژوازیانین طلبلرینه اویغون صورتده دگیشیکلیکلری اوغروندا مباریزمه داخل اولموشدور. بو مقصدله خاریجه قزنت و کیتاب نشرینه باشلانیر، اولکده سیاسی و مدنی جمعیتلر، یئنی تیپلی مکتبلر تشکیل ائتمگه جهدلر گؤستریلیردی. آذربایجانلیلارین همین ساحهده فعالیتلرین بیر چوخ جهتلری ماعاریفچیلر، 1 ماعاریف، 2 کیتاب نشری، 3 مطبوعات، 4 تئاتر 5 و س. حاقیندا یازان کنجیش سوونت و ایران مولفیلرینین اثرلرینده اولدوقجا گنیش عکس اولوندوغوندا، بیز بورادا آذربایجانین مدنی اینکیشافی نین او حادیه لرینی نظر دکنچیر هجگیک کی، میلی حیاتی نین اویانماسینا دلالت ائدیر، میلی شو عورون اینکیشافی نین سورعتلندیریردی.

معنوی و مدنی حیاتدا باش وئرن یئنیلشمه نین انتتیک دیلله باغلی ساحلری احاطه ائدیگینی نظره آلاق ایراندا، او جومله دن آذربایجاندا آذربایجان دیلین فونکسیونال رولو حاقیندا قیسا دا اولسا دانیشماق ضروریدیر.

آذربایجاندا داخلی و میلنلر آراسی شیفاهی اونسیتین اساس واسیطهسی آذربایجان دیلی ایدی. شیفاهی اونسیت واسیطهسی کیمی آذربایجان دیلی ولیعهد- والی نین ساراییندا گنیش ایشله نیردی، موعلیملرینین چوخونون نه عرب، نه ده فارس دیلینی بیللمهدیگی مکتبخانالاردا 6 آخوند ایله شاگرد آراسیندا، عرب و فارس دیلینده کی فنلرین ایضاحیندا اساس واسیطه رولونو اویناییردی.

آذربایجان دیلین تاریخین اینکیشاف انتمیش یازی عنعنه سی، خصوصن دونیوی و دینی پونزیاسی وار ایدی. بو دیلده موختلیف دؤورلرده موختلیف ساحلرده اثرلر یازیلیمیش و نشر ائدیلمیشدیر. بیزیم فیکریمیزجه، اساس جهت اوندان عبارت ایدی کی، مکتبخانالارین تدریس متود و پرینسیپلری، اؤیرهنیلن فنلر و کیتابلار (بونلارین آراسیندا آذربایجان دیلینده پونتیکی توپولار ادا راست گلینیردی) عرب و فارس دیلینده تحصیل آلمیش آذربایجانلییا اؤز آنا دیلینده سربست صورتده یازماق و اوخوماق ایمکانی وئریردی. بونولا بنله اوزون تاریخی عنعنه یه اویقون اولراق علم، کارگوزارلیق و س. ساحلرده فارس دیلی ایشله یلیردی. بیز چوخ عامیللرین و خصوصن بو ایکی دیلین داشیبیجیلارینین آذربایجاندا بیرباشا کوتلوی اونسیتی نین اولماماسی سایه سینده ایلتده آذربایجانلیلارین جوزی بی حبهسه سی فارس دیلینی موکل بیلیردی. مثلاًین بو جهتینی هله اون دوققوزونجو عصرین سونوندا تانیمیش اینگیلیس شرقسوناسی ای. براون قنید اندرک یازمیشدیر کی. آذربایجاندا فارس دیلینی بیلنلر انله تاثیر باغیشلا ییرلار کی، سانکی بو دیلی مکتبه یا دا سیاحت زامانی اؤیرنمیشلر. 7. آستوفی نین بنله بیر قنیدی کی، ولیعهد مظفرالدین میرزنین بوتون سارای آملاری آذربایجاندا دانیشر دیلار، 8. اونو گؤستریر کی، آذربایجانا دؤولت خیدمتینه گلیمیش و اورادا بیر مودت قالان فارس مأمورلاری تنزلیکله ایکی دیللی اولوردولار، بونا گؤره ده رسمی دیلین رولو داها آز حیس اولونوردو، چونکی بو دیل آنجاق یازیلی ساحه ایله محدودلا شیردی. ان اساسی ایسه بو ایدی کی، فارس دیلینی یازیلی ساحهده ایلک نؤوبهده آذربایجانلیلار (ضیالیلار، مأمورلار) اؤزلری ایشله ییردی، بونا گؤره ده فارس دیلینی اوستونلوگو فارسلا رین آذربایجاندا اوستونلوگون سیمولو دئییلدی. ایران اوردوسونون سیراوی و ضابط کورپوسونون تشکیلی پرینسیپینه اویقون اولراق آذربایجان دیلی آذربایجانلی حربی حیصلرده اساس شیفاهی اونسیت واسیطهسی ایدی.

فارس دیلی آذربایجانلی حربی حیصله لرده باشقا ساحه لرده اولدوغو کیمی یازیلی ساحه یه خیدمت اندیردی. کازاک بریقاداسیندا دا شیفاهی ساحه ده آذربایجان، یازیلی ساحه ده فارس دیلی ایشلمه نیردی. 9 اوردودا آذربایجان دیلی نین ایشلمه سی اولکهنین موختلیف رایونلاریندا آذربایجان دیلی نین تاثیرینی گوجلندیریر، آذربایجان دیلی نین موختلیف دیالکتلرینین (خصوصن آذربایجاندا) یاخینلاشماسینا خیدمت اندیردی.

بنله لیکله، نینکی آذربایجان، ائلهجه ده بوتون ایران اوچ دیلی اولماسا دا ایکی دیلی ایدی. محمد حسن خان اعتماد-السلطنه یازیردی: "اعلاحضرتلری چوخ و اخت فارس و تورک دیلرینده دانیشیر و صؤحبت اندیر کی، بونلار دا ایران دؤولتی نین عومومی دیلریدیر." 10

یازیلی دؤولت دیلی کیمی فارس دیلی آذربایجان دیلی رایونلاردا، آذربایجان دیلی ایسه شیفاهی ساحه ده ایرانین موختلیف رایونلاریندا (ایک نؤوبه ده آذربایجانلیلار یاشایان منطقه لرده) و حیاتیین موختلیف ساحه لرینده ایشلمه نیردی.

اولکهنین مدنی اینکیشافی آذربایجان دیلی نین ایشلمه ساحه لرینین گنجیشلمه سی و اینتنسیولشمه سینه سبب اولوردو. دنییلر ایلک نؤوبه ده کیتاب چاپینا عایدیدیر. معلوم اولدوغو کیمی، کیتاب چاپی معنوی ایستحصالین نتیجه لرینین موبادیله سینی، مدنیتین دموکراتیکلشمه سینی، گنجیش کولتورلرین مدنیه جلب اولونماسینی سورعتلندیریر. ایراندا کیتاب نشری 1818-جی ایله تیریزده منیدانا گلیمیش و اون دوققوزونجو عصرین 40-جی ایللریندن سورعتله گنجیشلمگه باشلامیش و اوپ شفقووانین معلوماتینا گؤره تیریزده دایم بیر نچه کیتاب چاپی چاپخاناسی فعالیت گؤستریمیشدیر. 11 بو چاپخانالاردا اساسن فارس، عرب دیلرینده و آز میقداردا آذربایجان دیلینده کیتاب چاپ اندیلیردی. بونولا بنله اون دوققوزونجو عصرین ایکنجی یاریسیندا آذربایجان دیلینده داش باساماسی ایله چاپ اندیلیمیش کیتابلارین چوخو تیریزین پایینا دوشوردو. تیریزده چاپ اندیلن کیتابلار آراسیندا اساس یئری چوخو دفعه لرله تکرارن نشر اندیلن پونزیا توپولاری توتوردو. تیریز چاپخانالارینین محصوللارینین چوخونو ژانر و موضوع محدودلوغو، کؤهنلیمیش اوسلوبی فورمالار فرقلندیریردی. آذربایجان دیلینده کیتابلار تنهراندا دا چاپ اندیلیردی. 12

اون دوققوزونجو عصرده آذربایجانلیلار طرفیندن یارادیلان آذربایجان دیلی ادبیات، خصوصن، پونزیا، کاپیتالیست ایجتیماعی موناسیبتلرین اینکیشافی شراییطینده جمعیتده باش وئرن معنوی اخلاقی دگیشیکلیکلری عکس اندیریر. دنییلر ایلک نؤوبه ده محمد باقر خالخالی (1830-1893)، حاجی مهدی شکوهی (1829-1893)، صراف حاجی رضانین (1907-؟) یارادیجیلیگی اوچون خاراکتیریکدیر. اونلار اؤز رئالیست اثرلرینده معین دموکراتیزم و هومانیزم مؤقعیندن اینسانلار آراسینداکی موناسیبتلرده داها عدالتلی، داها موترقی پرنسیپلرین برقرار اولماسی اوغروندا چپیش اندیردیلر. بونولا بنله، اونلار آذربایجانلیلارین صبرف میلی منافعیندن چوخ اوزاق ایدیلر، بونا گؤره ده اونلارین اثرلرینده میلی غایه لری ادبی (لیریک یاخود انپیک) قهرمانین ایستکلرینده، احوال-روحیه سینده، حیسرلینده عکس اولونان بوتوو آذربایجانلی اوبرازی یوخدور. قهرمانین حیس و هیجانلاریندا اساس یئری سوسیال عدالتسزلیگین، نیظامسزلیگین بیلاواسیطه کؤکلری، جمعیتین اینسان لیاقتینی تاپدالایان دیگر فسادلاری توتوردو.

اینسان موناسیبتلرینده عنعنوی نورمالارین سیندیریلماسی و یئنی فورمالارین منیدانا گلمه سی نین ضرورلیگینی درک اتمک ایجتیماعی حیاتدا باش وئرن سوسیال-اقتصادی دگیشیکلیکلر شراییطینده مومکون ایدی.

بو دگیشیکلیکلر موترقی قوولرین، یئنی نیلی خوصوصی مکتبلر تشکیل اتمکله تحصیل ایشینی دونیوی یولا چپخارماق سعیلرینده داها گنجیش درجه ده عکس اولونوردو. ایلک یئنی نیلی خوصوصی مکتب 1887-جی ایله آذربایجاندا یئنی معاریفین بانسی ح. رشدییه طرفیندن تشکیل اولونموشدو. درسلرین تشکیلی و تدریسین آپاریلماسی نین آروپا منتودیکاسی ایله یاخیندان تانیش اولان ح. رشدییه اؤز بیلگی نین خلی نین خلی نینه تطبیق اتمک قرارینا گلدی، لاکین جمعیتین معنوی حیاتی نین نظارت آلتیندا ساخلاماغا چالیشان روحانیلرین شیددتلی موقایمتینه راست گلدی. بوتون چتیلیرلره باخمایاراق، او، اوشاقلارا یئنی اوصوللارلا درس دئمکه داوام اندیردی.

قئید اتمک لازیمدیر کی، آذربایجاندا معاریفین اینکیشافی نین یئنی و اساسلی مرحله سی اوچون سجهوی جهت ایبتیادی صنیفلر اوچون آذربایجان دیلینده ایلک درسلرین منیدانا گلمه سی ایدی.

بنله کی، 1893-جو ایله ایبتیادی صنیفلر اوچون میرزه صادق ابن موللا اسد تیریزین آذربایجان دیلینده "دفترئ ادبیه" درسلگی نشر اندیلیمیشدیر. مولیف تدریسین مقصدینی ادبی دیله یازیب اوخوماق وئردیشلری وئرمکه گؤرور، هر بیر اوشاغا اؤز آنا دیلینده ساده دن مورکبه منتودو ایله تعلیم وئرمگی مصلحت گؤروردو. 13 درسلک بیر نچه مستقیل درسلگی عوض اندهرک بیر سیرا فلرین موختلیف معلوماتلارلا زنگین ایدی. لاکین بو درسلکده تعلیمین ایلک دفعه رشدییه طرفیندن اونون "وطن دیلی" (1894)

درسلېگينده تطبيق انديان و چوخ قيسا مودته آنا ديلينده اوخو و يازي ورديشلرينه صاحب اولماق ايمكاني وئرن سس متودو اؤز عكسيني تاپماميشدير.

بنله ليكله، جنوبي آذربايجانين تاريخينده ايلك دفعه اولاراق آذربايجانلي اوشاقلار اؤز ديلينده ساواد آلماغا باشلاديلار. بو همين رنگيونا آذربايجان يازيلي ديلي نين فونكسيونال رولونون گننيشلنمسي، اولوبو زنگنيلشمسي دنمك ايدي. بنله كي، "دفترئ ادبيه" درسلېگي مکتبخانا (روحاني ايتيدايي) ايله يئني تيپلي مکتبلر آراسيندا كنجيد مرحله سي تشكيل ائدن محله مکتبلر بنده گننيش ايستيفاده اولونوردو.

آ. عبدوللايوين يازديغينا گؤره، "وطن ديلي" درسلېگي "قيسا مودته جنوبي آذربايجانين هر طرفينه ياييلدي"، 14.

بونولا ياناشي قنيد ائتمك لازيمدير كي، بو، آذربايجاندا آذربايجان ديلينده تدريس كنجيدين باشلانمسي ايدي، اونا گؤره ده آناق تدريس بيرنجي ايلي آذربايجان ديلينده آياريليردي. مسالمنين بو جهتين جنوبي آذربايجانلي مؤلفلر خصوصي قنيد ائتميشلر. 15 ماراقلير كي، 1897-جي ايلهده تهرانا كؤچمگه مجبور اولان ح. رشديه پايختاندا ايلك يئني تيپلي خصوصي مکتب تشكيل ائتميش و بورادا همچنين اؤز "وطن ديلي" كيتابيني دا تدريس ائتميشدير. 16.

لاكين هنج ده موعلملرين (چوخو عيني زماندا مکتبلرين صاحبي ايدي) هاميسي اليفباني آنا ديلينده اؤيرنمگين موترقيليگي ايدنياسيني درك ائتميردي. اولاردا بعضيلري نينكي يئني اوصول و درسلېكلره كچمديلر، حتا فارس ديليني مومكون قدر تنز اؤيرنمك اوچون شاگردلره مکتبه آنا ديلينده اونسيه ساخلاماغي بنله قاداغان ائتمگه چاليشيرديلر. 17.

روحانيلرين موقايمتينه باخمايلاق، يئني تيپلي مکتبلرين سايب (1905-1911-جي ايل اينقيلابينا قدر تبريزده 15 بنله مکتب وار ايدي)- آرتيردي، بو دا اؤز نؤويه سينده مکتب پروگرامي نين اونيفيكاسي سيني، موعلملرين سعي لر نين علاقه لندي ريلمه سيني طلب انديردي. همين مسالهلرين حلي يولوندا 1899-1900 (1318)-چو ايلهده اساسن مکتب موديرلرين عيبارت اولان آذربايجان ماعاريف انجومي تشكيل ائيلدي، تدريس ن تقريري پروگرامي: حساب، هندسه، عرب ديلي، قران، جوغرافيا، تاريخ و س. فنلري احاطه ائدن فنلرين سياهيسي ترتيب ائيلدي. 18 ماعاريف ساحه سينده هنج بير دؤولت نظارتي اولمايان شر اييطده مکتبه تدريس بو تون جهتلري مکتب موديرلري و موعلملردن، همچنين تكليفلري حوقوق و قانوني قوه يه ماليك اولمايان ماعاريف انجومنيندن اسيلي ايدي.

ديگر طرفدن، مکتب ماعاريف ساحه سينده هر جور يئني ليگه موقاويمت گؤسترن روحانيلرين جيدي نظارتي آلتيندا ايدي. لاكين بو تون مانع لره باخمايلاق يئني تيپلي مکتبلر تدريس ياشاماق حوقوق الده انديرديلر. بنله ليكله، آذربايجان ميلي ضياليلاري آذربايجان ماعاريفي نين مو عاصيرلشمه سي يولوندا چوخ موهوم آديم ائتميش اولدو. هم ضياليلاري، هم ده موترقي طبقلري ايلك نؤويه مکتب و ماعاريفي اينكشاف ائتمكده اولان بورژوازيانين طلباتينا اويقونلاشديرماق مسالهلري مشغول انديردي. بونا گؤره ده مکتب تحصيليني دونيو رنسلر اوزرينه كنجيرمك، يازي و اوخونون ايلكين ورديشلرينه تنز بييه لنمك اوچون اليفباني آنا ديلينده اؤيرنمك ضروري ايدي.

بنله ليكله، آذربايجان ديلي ماعاريف سيستمينه داخيل اولموش، اونون اينكشافي و فونكسيونالارين گننيشلنمسي اوچون ايمكان يار ائميشدي. بو تون بونلر آذربايجان ضياليلارين بير حيصه سينده ميلي شو عورون اويانديغيني گؤستريردي. بو مساله ايله باغلي اونو دنمك لازيمدير كي، آذربايجان ديلي نين ماعاريف سيستمينه داخيل اولماسي تچه ميلي شو عورون وضعيتيني سجه لندي رير، هم ده موترقي آذربايجانلي طبقلرين رئاليست، مدني، بورژوا شو عورونون سويه سيني عكس ائنديريردي. بونو آذربايجانلي لارين مطبوعات ساحه سينده فعاليتي ده تصديق انديردي. آذربايجانلي لارين فارس ديلينده موهاجير قزنتلري نشر بنده گؤسترديكلري فعالليق باره ده معلوم فيكلرلري تکرار ائتمگه احتياج يوخوردو. 19.

بيزي ايلك نؤويه ده ايراندا آذربايجان ديلي مطبوعات ماراقلانديرير. اولجه اونو قنيد ائتمك كي، آذربايجانلي لارين توركيده توركجه، شمالي آذربايجان و زاقافاز ييادا آذربايجانجا و كرېمدا كرېم-تاتار ديلينده نشر ائديلن قزنت و ژورناللاري اوخوماق ايمكانلاري وار ايدي. 20.

ق. كندلي-هنر يسچي نين يازديغينا گؤره، آذربايجانلي لار روسيانين ايلك تورك قزنتي "اكنچي" (1875-1877) قزنتيني نينكي اوخوير، هم ده اونولا فعال صورتده امكداشليق انديرديلر. 21.

"ترجمان" (1883-1917) قزنتينده درج ائيلميش بير مکتوبدان معلوم اولور كي، ايراندا همين قزنتي ده آليب اوخوبور دولار. مکتوبدا او جوملهدن دنيلير: "ترجمان" اي بيلنلر بورادا دا (تهراندا - و.م.) واردير، لاكين آردير "..." ترجمان" اي جلب ائندلر

اساسن آذربایجان توجار لاریدیر کی، بونلار آتشلی-آتشلی بندلرینیزی محلی دوستلارینا ترجمه انتمکدن گئری دورماییرلار. اومیدواریز کی، تبریزده اولدوغو کیمی تدریجن تهرانددا دخی اولدوقجا یول بولاجاقدیر." 22

بنله لیکله، آذربایجانلیلار نینکی اؤز دیلینده و قوهوم دیلدرده قزنت اوخوماق، هم ده اونلار مطبوعات واسیطهسی ایله یئنی، موترقی ایثنیالاری منیمسه مک، اینکیشاف انتمکده اولان رنگارنگ دونیا ایله اونسیت یار اتماق ایمکانینا مالیک ایديلر.

بونولا بنله تبریزده فارس دیلینده قزنتلرین اون دوققوزونجو عصرین اورتالاریندا نشر اندیلیمهسینه باخمایاراق 1905-جی ایله قدر آذربایجاندا آذربایجان دیلینده مطبوعات اورقانی چاپ اندیلیمهشیدیر. حالبوکی اینقیلابدان اول بورادا بو و یا دیگر ایللرده، دؤولت و آیری-آیری جمعیت و شخصلر طرفیندن 20-ه قدر قزنت و ژورنال نشر اندیلیمهشیدیر.

گوروندوگو کیمی جمعیتین حیاتیندا باش وئرن کاپیتالیستجهسینه دگیشیکلیکلر آذربایجان آذربایجانلیلارینین مدنی حیاتیندا داها گنیش احاطه انتمیشدی.

آذربایجانلیلارین مدنی فعالیتلرینده بورژوا اجتماعی مونسایبتلرینین مؤحکملمهسی و اینکیشافینا یؤنلیمیش فعالیتلرین مضمونو آپاریچی رول اوینایردی. آذربایجان خالقینین مدنی اینکیشافی آذربایجان دیلینده احاطه اندیردی، اونون یازیلی ایشلمه ساحلرینین گنیشلمهسینه یاردیم اندیردی. بوتون بونلار آذربایجانلیلارین خالق مرحلهمسندن میلته مرحلهمسینه کئچیدین ایلکین تظاهورلری ایدی، هرچند بو دؤورده آذربایجان اجتماعی فیکرینده بیر مستقیل سوسیال-انتتیک اورقانیزم کیمی تصور اندیلن آذربایجان میلیتی ایثنیاسی موجود دئییلدی.

"میلته" ایصطیلاحی نین اوزون تاریخی وار و شرق خالقلارینین سؤزلوگونده ایسلام دینی نین منیدانا کلمهسی ایله هم دینی، هم ده دینی بیرلیکلری بیلدیرن بیر سؤز کیمی 23 مؤحکملمگه باشلامیشدیر. لاکین اون دوققوزونجو عصرین اورتالاریندا بو تئرمینین ایشلمهسینه هم اوروا اجتماعی فیکرینین، هم ده ایرانددا باش وئرن سوسیال-ایقتیصادی دگیشیکلیکلرین تاثیر ایله ایرانلیلارین دونیا گوروشونده گندن دگیشیکلیکلری عکس اندیرن یئنیلرک منیدانا کلمیشدیر. اون دوققوزونجو عصرین ایکنجی- یاریسیندا "میلته" تئرمینی تکجه دینی بیرلیگی دئییل، هم ده مستقیل اولکلرین اهالیسینی، عومومیتله بو و یا دیگر علامته گوره سئچیلن ایستهیلن سوسیال بیرلیگی بیلدیردی. 24

"میلته" ایصطیلاحی آذربایجان ماعاریفچیلری طرفیندن ده عئینی معنادا ایشلهنیردی. بوخاریدا قئید اندیلدیگی کیمی، آذربایجان ماعاریفچیلرینین، خصوصن زین العابدین مراغه ای (1837-1910) و عبدالرحیم طابوفون (1834-1911) یارادیجیلیگی اولدوقجا گنیش اؤیره نیلمیشدیر. لاکین، آذربایجان ماعاریفچیلرینین آذربایجانلیلارین میلی اوپانیشینا، میلی منافعینه، ایرانددا میلی مونسایبتلره مونسایبتلری تدقیقاتچیلارین. دیقتیندن کناردا قالمیشدیر.

مثلا، ع.طابوف یازیردی: "بیز بیر اولکلهمین (بلد) ساکنلرینین جاماعات، بیر دؤولت طرفیندن بیرلشدیریلن بیر نچه اولکلهمین اهالیسینی ایسه میلته آدلاندیریریق." 25 بورادان گورونور کی، ایرانین اهالیسی، ایران جمعیتی میلته، آذربایجان اهالیسی ایسه جاماعات تشکیل اندیردی. بو تئرمین ایستهیلن دؤولتین اهالیسی اوچون ده دوغرو ایدی. بورادا اوروا اجتماعی فیکری روحوندا میلتهن اساس علامتی کیمی دؤولت چیخیش اندیردی. لاکین آذربایجان ماعاریفچیلری میلته تئرمینی نین ایشله نیلمهسینه هنج ده همیشه قئید اندیلن معیاری گوزلمیردی. همین تئرمین دیگر تعین اندیجی سؤزلرله دینی بیرلیگی (موسلمان، یاخود ایسلام میلیتی)، انتتیک بیرلیگی (تاتار میلیتی) ایصطیلاحی، اراضی بیرلیگینی (خوراسان میلیتی) و س. ده ایفاده اندیردی.

بوندان علاوه، آذربایجان ماعاریفچیلرینین اثرلرینین هر طرفلی تحلیلی گؤستریر کی، اونلارین میلتهن حیاتی نین و وارلیغی نین موختلیف شرطلری، هم ایران جمعیتی نین، هم ده بوتؤولوکده بشر جمعیتی نین انتتو-میلی ایستروکتور و حاقیندا معین تصورلری وار ایدی. آذربایجان ماعاریفچیلرینین اثرلرینده آشایدکی تئرمینلره راست گلینیر: میلته، قومیت، میلی، آنا دیلی، قوم، طایفا، میلی شو عور و س. قئید اندیلن تئرمینلر گؤستریر کی، آذربایجان ماعاریفچیلری "میلته" مفهومو آلتیندا تکجه هر هانسی دؤولتین اهالیسینی (یاخود سیاسی میلیتی) دئییل، هم ده انتتیک بیرلیگی باشا دوشوردولر، هرچند خالق و میلیتی انتتیک بیرلیگی اینکیشافی نین ایکی مرحلهمسی کیمی فرقلندیرمیردی. دنیلنلر آنجاق ماعاریفچیلر اوچون یوخ، هم ده بوتؤولوکده ضیالیلارین چوخ اوچون خاراکتیریک ایدی. بو جهندن م.ج. تربیتین "زادوبوم" اثری چوخ سجهویدیر. اثر مولیفه معلوم اولان اوروا ایشلری اساسیندا ترتیب اندیلیب، انتتوقرافیا، بشر جمعیتی نین واحد منشایی، اونون مو عاصیر متنا انتتیک بیرلیکلری حاقیندا بیر سیرا معلوماتی احاطه اندیر. مؤلیف آری (آریا) خالقلاری عایلهسی، اونلارین منشایی، عئینی کؤکن آریملاراری اطرافیندا گنیش بحث آچیر. مؤلیف قئید اندیر کی، آریلر قدیمده اوخشار آنتروپولوژی جیزگیلره مالیک، دین، عنعنه، دیل بیرلیگی اولان واحد میلته تشکیل اندیردی. داها سونرا مؤلیف آری خالقلاری عایلهسی نین ترکیب حیصهسی کیمی ایرانین اهالیسینی تصورینین وئریر. او، اولکه و

اهالي حاقيندا معلوم جوغرافي و ايسنتايسنيک معلوماتلاري قئيد اندير، اهالي نين ديني قورولوشونو ساياي ايله بيرليکده گؤسترير، لاکين اونون رئال انتتوليفويستنيک ايستروکتورونون اوستوندن سوکوتلا کنچير. 26 باشقا سؤزله او، ايراندا واحد ديلي، عادت-عنعنه لري، منشا بيرليگي اولان آذربايجان (تورک) انتنيک بيرليگي نين موجودلوغونو اينکار اندير. دنينلردن بئله نتيجهه گلمک اولار کي، آذربايجان ضيالييلاري ايرانين اهالي سيني واحد ميلت کيمي قبول اندهرک آذربايجانلييلاري آبريجا، موسقتيل انتنيک بيرليک کيمي آبير ميرديلار، هر چند معاريفچيلرين و ديگر مؤلفيلرين اثرلرينده قئيد انديلن موختليف خاراکتيرلي معلومات، تصويرلر و س. اساسيندا ايران جمعيتي نين انتتوميلي قورولوشو، ايران آذربايجانلييلاري حاقيندا معين تصور الده ائتمک مومکون ايدي. مثلا بو اثرلرده قئيد انديلير کي، ايراندا تورکلر، بير سيرا تورک طايفالاري ياشايلار، آذربايجانلييلار تورکدورلر، اولارين اوز ديلي وار و س.

بئله ليکله، آذربايجاندا باش وئرن و جمعيتين فنوداليزم فورماسياسيندان کاپيتاليزمه کنچيد دؤورو، دئمعلي خالقين ميلت فورماسينا کنچيدي اوچون سجهي اولان سوسيال-اقتصادي، مدني دگيشيکليکلر، آذربايجان انتنيک بيرليگي نين موسقتيل صورتده اوز موسقتيل ديلي، عنعنه لري، اراضيسي، اينکشاف انتميش انتتو-وطنپورولیک (عادي سويده اولسا دا) شوعورو، دئمعلي ايلک نؤوبده اوزونو ساخلاما و اينکشافدان عيبارت اوز ميلي منافع اولماسينا باخماياراق، آذربايجان ضيالييلاري موعين سبيلر اوزوندن ايران جمعيتي نين همين جهتلريني درک ائتمک سويه سینه يوکسله و آذربايجان انتنيک بيرليگي نين ايندال مودنليني يارادا بيلميشلر. بونا گؤره ده آذربايجانلييلارين تصورونده عيني دؤولته و ديله، عئيني خاريجي و داخيلي پربولنملره ماليک واحد ايران جمعيتي يا دا ميلتي ايندياسي موجود ايدي کي، بو دا ايراندا موجود اولان انتتو-سوسيال گنرچکليگه اويقون دنيلدي. باشقا سؤزله، آذربايجانلييلارين شوعوروندا خالق مرحله سيندن ميلت مرحله سینه کنچيد دؤورونه قدم قويموش آذربايجان انتنيکي بيرليگي نين بوتوو اينعikasاي موجود دنيلدي.

2- 1905-1911-جي ايللر ايران اينقيلابي و آذربايجانلييلارين

ميلي شوعورونون خصوصيتلري

ايرانين داخيلي سوسيال-سياسي ضيديتلرينين کسکينلشمه سي و خاريجي آسپيليلين گولنمسه سي علمي ادبياتدا کيفاييت قدر هر طرفلي تدقيق انديلميش 1905-1911-جي ايللر اينقيلابي نين 27 باش وئرمه سینه سبب اولدو.

بيز قيسا اولاراق، آذربايجانلييلارين اينقيلابي و عکس اينقيلابي حاديتلرده ايشتيراکي، اينقيلابين آذربايجانلييلارين جمعيتين ايجتيماعي-سياسي سيستمينده وضعيتين، آذربايجانلييلارين ميلي تشکولونه و ميلي شوعورونون فورمالاشماسينا تاثيري ايله باغلي مسالهلري نظر دن کنچيرمگه سعی اندهجگيک.

اينقيلابي حاديتلر آذربايجاندا 1906-جي ايلين پاييزيندا، شاهين مجلسه سنچکيلر حاقيندا قانونو ايمضا ائتمکدن ايمتينا ع ائتمه سي خيرنين تبريزه چاتماسيندان سونرا و آذربايجانين واليسي وليعهد محمد علي ميرزهنين ايلانده ايران مجلسينه سنچکيلره مانع اولماق جهدلري ايله باغلي اولاراق باشلاندي. همين دؤورده زحمتکشلرين، اورنا طبقلرين سياسيلشمه سي گولنميش، اولار تبريزده گيزلي مرکز (مرکز- غنبي) آدي آلتيندا سوسيال-دموکرات قروپو و قافازدا سوسيال-دموکرات پارتياسي (ايجتيماعيون - عاميون) تشکيل انتميشديلر. تبريزده همين سنچکيلره نظارت ائتمک اوچون انجومن تشکيل انديلدي، لاکين تنزليکله همين انجومن ايلانده غنيري-رسمي عالي حاکيميت اورقانيا چنوريلدي. آذربايجان واليسي نين آتاسي نين خسته ليگي ايله باغلي اولاراق تنهرانا گنتمه سي (1906) و اونون اولوموندن سونرا شاه اعلان انديلمه سيندن (1907) سونرا واليسيز قالميش ايلانده انجومن ينگانه رئال سياسي حاکيميت اورقانيا چنوريلدي.

1906-جي ايلين پاييزيندان 1907-جي ايلين فنورالينا کيمي، يعني آذربايجان دنپوتاتلارينين تنهرانا گلمله رينه قدر کي دؤورده آذربايجانلييلار گيزلي مرکز و انجومنين رهبرليگي ايله اينقيلابين ان فعال مودافيعه چيلري ايديلر.

آذربايجان دنپوتاتلارينين (12 نفر دن 7-سي، 2 نفر تنهراندا ايدي) تنهرانا گليشي، خصوصن پايانختدا، اينقيلابي قوولرين فعاليتينه يئني ايمپولس وئردو. آذربايجان دنپوتاتلارينين تشبوئو ايله مجلس شاه و حؤکومه 7 ماده دن عيبارت طلب ايرملي سوردو. بو طلبلر روحانيلرين مجلسين ايشينه تاثيريني ضعيفلتمگه، کونستيتوسيايين ايجتيماعي مونسابتلري تنظيمه يه جک يئني ماده لر نين

قبول اندیلمه‌سینه، انجمنلر حاقیندا قانون قبول اندیلمه‌سینه یؤنلمیشدی. بئله‌لیکله، مشروطه (کوپستیتوسیا) حرکاتی بئنی موباریزه مرحله‌سینه قدم قویموشدور، بو مرحله‌ده اینقیلابی حرکاتین داها رادیکال کومپوننتلری آذربایجانلیلارلا: 28 آذربایجان آذربایجانلیلاری، آذربایجان دئیوتاتلاری و تئهرانداکی آذربایجانلیلار انجمنی ایله تمثیل اولونموشدو. پایتختدا آذربایجانلی اینقیلابچیلار اؤز گوجلرینه گؤره ایرتیجاعی قوملردن ضعیف ایدیلمه، لاکین اولار ایالتین گوجلو سیاسی و معنوی یاردیمینا آرخالانیردی. بونولا بئله تئهرانین آذربایجانلی اینقیلابچیلارینین اساس اینقیلابی بازادان - آذربایجانلار اوزاق اولمالاری 1908- جی ایله عکس اینقیلابی چؤربیلیش اندهرک مجلسی بوراخا بیلن ایران ایرتیجاعچیلارینا موقتی اوغور قازانماغا ایمکان وئردی. آذربایجانلیلارین عومومیتله اینقیلابی حادثه‌لرده ایشتیراکیندان دانیشارکن اونو دا قئید ائتمک چوخ واجیب‌دیر کی، ایرتیجاعی جبهه‌ده ده آذربایجانلیلار آپاریجی کومپوننت تشکیل اندیردیلمه. بونلار اساسن آذربایجانلی سارای اعیانلاری و یاخینلاری ایله بیرلیکده آذربایجان-قاجار شاهلی، 29 مجلسده ان مونارخییست عونصورلر آذربایجانلی سعد-الدوله و قاجار احتشام-الدوله، اساسن آذربایجانلیلاردان تشکیل اولونموش و باشیندا شاه قورادیسی نین ریسی و سارای ناظیری آذربایجانلی امیر باهادر جنگ دوران شاه قوشونو، ترکیبینه اکثریتی (خصوصن، ظابیطلرین) آذربایجانلیلار اولان کازاک بریفاداسی و س. عیبارت ایدی. بونا گؤره ده دئییه بیلر کی، پایتختدا موعین معنادا آذربایجان ایرتیجاعی اساس اینقیلابی بازادان اوزاق دوشموش آذربایجانلی اینقیلابچیلارا غالب گلدی. معلوم اولدوغو کیمی تئهراندا مجلسین قوغولماسیندان سونرا اینقیلاب مرکزی آذربایجانا کئچدی و آذربایجان ایرتیجاعی قوملرین ایالت انجمنینی داغیتماق جهدینه سیلاهی عوصیانلار جاواب وئردی. بو سیلاهی عوصیان 9 آی داوام ائتدی. آذربایجاندا اینقیلاب ایران ایرتیجاعچیلارینین یاردیمی ایله آذربایجان ایرتیجاعچیلارینین آذربایجان اینقیلابچیلاری ایله موباریزه‌سی کیمی تظاهور ائتمیشدیر. ایالتده ایرتیجاعی قوملرین بیرلشدیریلیمه‌سینه آذربایجانلی فنودال و خانلار صمد خان شجاع‌الدوله، شجاع‌نیظام، اقبال-السلطنه، رحیم خان سردار، احتشام لیقوانی و س. آپاریجی رول اویناییردی. اولارین حربی قوملری قاراداغلیلار، شاهسونلر، ماکیلیلار، ماکی کوردلریندن، تبریزین دوهچی محله‌سی نین ساکنلریندن عیبارت ایدی. اینقیلابچیلارا قارشی دؤیوشن حؤکومت حربی حیصله‌ری بختیاریلر، کلخورلار، کاکاوندرلر، پوشتکوهارلی، قزوین و خمسه‌نین پیادا حیصله‌رینی، کازاکلاری و س. احاطه اندیردی. معلوم اولدوغو کیمی قزوین و خمسه‌نین پیادا حیصله‌ری اساسن آذربایجانلیلاردان عیبارت ایدی. بئله‌لیکله، آذربایجانلیلار ایراندا و آذربایجاندا اینقیلابی حادثه‌لرده هم اینقیلابچیلارین طرفینده، 30 هم ده عکس-اینقیلابچیلارین طرفینده فعال صورتده ایشتیراک ائتمیش، بو حادثه‌لرین گندیشینه گوجلو تاثیر گؤستریشلر.

دئییلنلردن بئله نتیجه‌یه گلیمک اولار کی، ایران اینقیلابی دیگر حادثه‌لردن علاوه، موعین معنادا و درجه‌ده آذربایجان میلیتی داخیلینده سوسیال-سیاسی ضدیتلرین کسکینلشمه‌سی نین نتیجه‌سی کیمی مئیدانا کلمیشدی. هر حالدا اینقیلابین گندیشی و خاراکتیری محض همین ضدیتلرین کسکینلیگی، گنیش آذربایجان کوتله‌لرینین سیاسی فعالیتی و شوغورلولوغو ایله موعین اولونموشدور. بورادا ایران جمعیتی نین و ایران جمعیتی نین بوتون ساحه‌لرینده آپاریجی رول اوینایان آذربایجان خالقینی قاباقکی اینکیشافی نین خصوصیتلری داها آیدین اوزه چیخمیشدیر. آذربایجانلیلارین هم بوتولوکده جمعیتین، هم ده رنگیونون منافعی اوغروندا اینقیلابی موباریزه‌سی نین قئید اندیلن خصوصیتلری آذربایجان میلیتی نین آذربایجان چرچبوسینه کونسولیداسیاسینا - بیرلشمه‌سینه موعین سورعتلندیریجی تاثیر گؤستیردی. آذربایجان خالقینی نین موترقی طبقه‌لری آذربایجاندا و ایرانین دیگر رایونلاریندا (یلک نؤوبه‌ده آذربایجانلار اولانلار)، همچنین خاریجه اولان آذربایجانلیلار کونسیتوسیا-اساس قانون، اساس قانونا علاوه لرین قبول و خصوصن، مجلس طرفیندن ایالت انجمنی نین تانیماسی و اونون فاکتیکی فونکسیالارینین قانونلشدیریلیمه‌سی اوغروندا موباریزه‌ده واحد جبهه‌ده چیخیش اندیردیلمه. 31 آذربایجانلیلارین بئله بیر یئکدیلیگی نتیجه‌سینه، تنزلیکله اولارین طلبلرینن هامیسی قبول اولونوب تامین اولوندو. بیزیم مؤوضوعوموز باخمیندان بو طلبلرین ان موهمو انجمنلر حاقیندا قانونون قبول اندیلمه‌سی طلبی ایدی. 1907- جی ایله همین قانونون قبول اندیلمه‌سی ایله آذربایجان ایالت انجمنی اینقیلاب طرفیندن یاردیمیش یئنی، بورژوا-دموکراتیک حاکمیت اورقانی کیمی تانیلدی. انجمنلر حاقیندا قانونا انجمنلر والی و حاکمیلر یانیندا اساسن مشورتچی اورقان کیمی قئید اندیلمه‌ده، 32 آذربایجان ایالت انجمنی 1906-1909- جو ایللر عرضینده ایالتده یئرلی اؤزونو ایدارمین یئگانه تام صلاحیتلی اورقانی ایدی.

تبریزده عوصیان گونلرینده (1908-1909) ایالت انجمنی تبریزده و جنوبی آذربایجاندا عالی حاکمیت اورقانی 33 ایدی. انجمن تئهراندا آذربایجانلیلار انجمنی (1908- جی ایل اییونون 23-ن، همین انجمن ده داغیلانا کیمی)، آذربایجانلیلار طرفیندن ایستانبولدا تشکیل اندیلمیش سعادت انجمنی ایله یاخین علاقه ساخالیر، مجلسده آذربایجان دئیوتاتلارینین فعالیتینه نظارت اندیردی.

باشقا سؤزله، انجمن تکجه آذربایجانین دئییل هم ده آذربایجانلیلارین آشکار (لئقال) سیاسی مرکزی ایدی.

بئله‌لیکله، یوخاریدا دئییلنلره اساسن تصدیق ائتمک اولار کی، قئید اندیلمیش انجمن آذربایجانلیلارین میلی-سیاسی فورمالاشما مرحله‌سینه قدم قویموشدور. گؤستیردی.

بو ایللرده آذربایجانلیلار مستقللیک، آیریلما و موختاریت ایدنیاسی ایرملی سورموردولر، هر چند بنله ایدنیاسی مؤوجود ایدی، 34 لاکین حیاتا کنچیریلیمهسی مومکون اولمایان ایدنیاسی حساب اندیلیردی. 35 تبریز عوصیانی نین یاتیریلماسیندان سونرا آذربایجان فنودال-مولکدار دایرملری آذربایجاندا اوز حؤکمراتلیغینی فاکتیککی اولاراق برپا ائتمیش، داخلی میلی ضیدیتلر یئتیدن اؤن پلانا چیخمیشدی. نتیجهده آذربایجانلیلارین میلی بیرلیگی ضعفلهمیش، 1911-جی ایلده ایران اینقیلابی نین مغلوبیتندن سونرا، اونلار اؤز بورژوا حاکیمیت اورقانیندان- آذربایجان ایالت انجومنیندن محروم اولموش، دنمطلی، میلتنین سیاسی فورمالاشماسی زور اکیلیقلا دایاندریلیمیش اولدو.

ایران اینقیلابی آذربایجانلیلارین حیاتی نین دیگر جهتلرینی، اونلارین ایرانین ایجتیماعی-سیاسی سیستئمینده، اولکهنین مدنی حیاتیندا رولونو دا آشکار ائدی. مجلسین منیدانا گلمهسی ایله آذربایجانلیلار اؤز دنپوتاتلارینین شخصینده ایران جمعیتی نین ایجتیماعی-سیاسی حیاتینا تاثیر ائتمک اوچون علاوه واسیطه اله ائتمیش اولدولار. مثلا، عالی قانون وئرگیلیک اورقانی نین ایشینده ایشتیراک ائتمک آذربایجان وارلی طبقه لرینین الینده، اؤزلرینین منافعینی تامین ائتمک اوچون اعتبارلی ضمانت ایدی. آذربایجانلیلارین مجلسین فعالیتینده ایشتیراکی بیر سیرا جهتلرله سجهلنیردی.

آذربایجانلیلار مجلسده ایکی قروپ واسیطه سیله تمثیل اولونموشدولار: آذربایجان دنپوتاتلاری و ایرانین آذربایجانلی و غیری- آذربایجانلی رایونلاریندان اولان آذربایجانلی دنپوتاتلاری. بنله کی، ایرانین بیرینجی مجلسینه (1906-1908-جی ایلر، اوج دیگر ایری ایالت (خوراسان، فارس، ایصفهان) کیمی آذربایجانا دا جمعی 12 دنپوتات یئری آیریلیمیشدی، تکجه 60 یئر آیریلیمیش پایتاخت-تئهران ایستیتنا تشکیل ائدی. لاکین بیرینجی مجلسه قاجارلار نظره آینمادان 20 نفره قدر آذربایجانلی دنپوتات سنجیلیمیشدیر.

آشاعیدا اولکهنین دیگر رایونلاریندان دنپوتات سنجیلیمیش آذربایجانلیلارین تام اولمایان سیاهیسی وئرلیر:

1. فتح اللا خان بیگدیلی - قوم
 2. حاجی محمد اسماعیل تبریزی - تئهران
 3. میرزه اسماعیل خان - اراک
 4. میرزه ابراهیم خان حکیم-الملک - تئهران
 5. شیخ ابراهیم زنجانی - زنجان
 6. حاجی میرزه علی آغا تورک - خوراسان
 7. دبیر سهرابی - تئهران 36
- بو سیاهییا همدان، قزوین، خوراسان، تئهران، ساوا-زرد و ب. یئرلردن سنجیلیمیش بیر نجه دنپوتاتین آدینی دا علاوه ائتمک اولار.

سنجکیلر حاقیندا ایکینجی قانون (1908) ویلایت و ایالتلرین اهالی نین ساینندان آسیلی اولاراق پروپورسیونال تمثیل اولونما پرنسیپینی موعین ائدی. بو قانونا گؤره آذربایجان مجلسده ان چوخ دنپوتات یئری - 21 (1 یئر آذربایجانداکی اثرمنیلر اوچون نظرده توتولموشدو) آدی، تئهران 60 یئر عوضینه 15، خوراسان - 12 یئر آدی.

اصلینده، یوخاریدا گؤستریلن سببه گؤره مجلسه داها چوخ آذربایجانلی دنپوتات سنجیلیمیشدیر. آشاعیدا ایرانین دیگر رایونلاریندان دنپوتات سنجیلیمیش آذربایجانلیلارین سیاهیسی وئرلیر:

1. حسین سمعی ادیب-السلطنه - رشت
2. میرزه قاسیم خان صور ایسرافیل - نیشابور
3. شیخ علی مجتهد ابولورددی - شیراز
4. سید حسین اردبیلی - خوراسان
5. حاجی میرزه یحیا امام جمعه - تئهران
6. شیخ ابراهیم زنجانی - ملایر
7. حاجی بؤیوک خان اسماعیل خان مهاجر اوغلو - خونسار و گلپایگان
8. ابولقاسم میرزه تبریزی - کرمانشاه
9. ابولحسن میرزه تبریزی - مازنداران. 37

بو سیاهییا دا بیر نجه آذربایجانلی دنپوتاتین آدینی علاوه ائتمک اولار.

ایکینچی سۆچکی قانونونا گۆره منجلیسه 136 دئیوتات سنچلمهلی ایدی. آذربایجانلی دئیوتاتلار دئیوتاتلارین 22% قدرینی تشکیل اندیردی. آذربایجانلیلار اهالینین 30%-ده قدرینی تشکیل اندیردی، بو حالدا اونلار مجلسده دئمک اولار کی، غیری-برابر تمثیل اولونموش اولورلار.

بوندان باشقا بو ایللرده آذربایجانلی ناظیرلرین ده سایبی چوخالدی. اولکی ایللرده اولدوغو کیمی اونلار یئنه ده موختلیف ویلایت و ایالتلره والی و حاکیم تعیین اندیلیردی. آذربایجانلیلارین مجلسده و ایداره سیستمینده نیسبتن گنیش تمثیل اولونمالاری اونلارین ایران جمعیتینده توتوقلاری سیاسی - اجتماعی مؤوق و اوینادیقلاری فعال روللاری ایله ایضاح اولونا بیلر.

بنله لیکله 1905-1911-جی ایللار ایران اینقیابیی آذربایجانلیلارین یوخاری دایرلرینه هم اوزلرینین صینفی، رنگونال، هم ده ایران دۆولتینین عمومی منافعی قوروماق اوچون یئنی ایمکان وئریش اولدو.

اینقیلاب ایللرینده آذربایجان و آذربایجانلیلارین مدنی اینکیشافی اوچون ده الوئریشلی شرایط یارانیدی. لاکین آذربایجانلیلارین اساس اعتباری ایله انتتیک دنیل، سوسیال بیرلیک کیمی حرکت اتمهلی ساییسینده، ویلایتین مدنی اینکیشافی و آذربایجانلیلارین بو ساحهده فعالیتی اوچون بیر سیرا خصوصیتلر خاراکتئرک ایدی کی، بو دا آذربایجان دلیینه مونسابتده داها ایدین اوزونو گۆستر میشدیر.

بنله لیکله، 1906-جی ایلین دنکابر آیینین 30-دا موظف الدین شاه طرفیندن ایضالانان اساس قانوندا دۆولت دلی حاقیندا ماده یوخ ایدی. بونولا بنله مجلس دئیوتاتینین ایستاتوسونو معین اندن 4-جو مادهیه اساسن دئیوتاتین فارس دلیینده ساوادی (اوخویوب یازماغی باجارمالی) اولمالی ایدی. بوندان علاوه ایالت و ویلایت انجومنلری حاقیندا قانونون 9-جو مادهسینه گۆره انجومه عوضو سۆچیلن شخصلرین ده فارسجا ساوادی اولمالی ایدی. بو فاکتی دیگر دیللره و دئمهلی ایرانین غیری-فارس میلّت و خالقلارینا قارشی چؤر یلمیش فاکت کیمی قبول اتمک اولارمی؟ پرنسیپ اعتباریله بو مادهلر میلّتی خاراکتئر داشیبیردی. لاکین ایرانین او زامانکی کونکرت شرایطینده بو مادهلر فؤودال-مولکدار صینفینین ساوادیسز عوضولرین، ایراندا خارجی موصیصلردن و دیللردن گنیش ایستیفاده اندیلمهسی علنییه چؤر یلمیشدیر.

"بنله کی، مجلسین 16 دنکابر (1906-م.م.) تاریخلی ایجلاسیندا حسن علی خان سعد-الدوله (آذربایجانلی - م.م.) و مجلسین دیگر دئیوتاتلاری بئلیچیکا مأمورلاری طرفین ایداره اولونان بوچت ایدارهسینین اعلانلاریندا خارجی-فرانسیز دلیین، همچنین ایرانین مالیه تشکیلاتلاریندا اینگیلیس و فرانسیز دیللرینین ایشله دیلمهسی علنییه اعتراض ائتدیلر. "38

همچنین دارولفونون طلبه لری بورادا تدریسین فارس دلیینده آباریلماسینی طلب اندیردی. "39

اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا مکتبلرین سایبی آرتیش و یئرلشمه جو غرافیاسی گنیشلنمیشدی. اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا جمعی 22 یئنی تیپلی مکتب آچیلیمیشدیر. 40 (باشقا معلوماتا گۆره 50-دن چوخ 41) مکتبلرین چوخوندا تحصیل بیرنجی ایلینده درس لر ح.رشدیه نین "وطن دلی" و س.شریفزاده طرفیندن ترتیب اندیلیمیش درسلیک اوزره آذربایجان دلیینده آباریلیردی. 42 بو اوز انا دلیینده ساواد اولانلارین آرتماسی و بو ایمکانین گنیشلنمهسی دئمک ایدی. ایقیلابدان قاباق علم ناظیرلیگی نین ایراندا معاریفین اینکیشافینا نظارت اتمک، سعینه اینقیلاب ایللرینده (1907/1325) معاریف ناظیرلیگی نین یارناماسینا باخما یاراق ایالتده معاریف اوزره رسمی دۆولت اورقانی یوخ ایدی، بونا گۆره ده اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا معاریف ایشلری آذربایجانلیلارین اوز اختیارلاریندا ایدی. اودور کی، بعضاً علم ناظیرلیگی نین تدبیر و گۆستریشلری آذربایجاندا حیاتا کچمیردی. بنله کی، ایلك دفعه 1905-جی ایله علم ناظیرلیگی تهران معاریف انجومنی ایله بیرلیکده ایبتیدایی صینیفلرده تدریس پروقرامینی حاضیرلامیشدی. بو سندده بیر-آلتی صینیفلرده تدریس اندیلمهلی اولان درس واسیطه لرینین سیاهیسی معین اندیلیمیشدی. باخما یاراق کی، همین پروقراما اساسن تهران و تبریزده عمل اولونوردو، تبریزده پروقرام تام یئرینه یئتیریلیمیر و مکتب مودیرلری اونا اوز دوزله یشلرینی اندیردی. حؤکومتین آنجاق تهران مکتبلرینه مادی یاردم گۆسترمه سینه گۆره، تبریز مکتب مودیرلری اوزلرینی همین پروقراما باغلی حساب اتمیردی. بوندان علاوه، تبریزده، قنید اندیلدیگی کیمی، ناظیرلیگین گۆستریشلرینین یئرینه یئتیریلیمه سینه نظارت انده بیله جک رسمی نوماینده ده یوخ ایدی. 43

کیتابلارین سیاهیسیندان معلوم اولور کی، بورادا آذربایجانین میلی اوزونه مخصوصلوغو نظره آلینمیشدی، اونا گۆره ده "وطن دلی" همین سیاهییا داخل اندیلیمیشدی. لاکین همین درسلیک آذربایجاندا تدریسین بیرنجی ایلینده اساس درس واسیطلریندن بیر ایدی. گۆرونور اساسن مکتب مودیرلریندن عیبارت اولان آذربایجان معاریف انجومنی نین معاریف ساحه سینه ده فعالیتی انا دلی مساله سی ایله محدود دئییلدی، چونکی اینقیلاب ایللرینده بعضی فنلره دایر انا دلیینده، یاخود یوخاری صینیفلر اوچون انا دلی درسلیگی حاقیندا معلوماتا راست گلیمک مومکون دئییل.

"آرتیق اینقیلابین ایلك گونلریندن آنا دلیلین تدریسی - جنوبی آذربایجان تاریخی نین اوچنرکینده دنیلیر - موهم مساله کیمی قارشینیا قویولدو، گنتدیگجه بو مساله داها گنیش شکیلده، بوتون فنلرین آنا دلیلینده آپاریلماسی طلبینه چئوریلدی." 44 ایشده بو طلب فارس دلیلینده اولان درسلیکلر اوزره آذربایجانجا ایضاحات و نریلمهسی شکیلینده یئرینه یئتیریلیردی. 45 بعضی مؤلفلرین فیکرینجه بو ایشه آذربایجان معاریف انجومنی رهبرلیک اندیردی. "آذربایجان معاریف انجومنی نین ان بؤیوک خیدمتلریندن بیری ده آذربایجاندا آنا دلیلینده تحصیل کچمک... تشبوتو اولموشدور." 46

لاکین بو تئزیس ایستر اینقیلاب عرفه سیند، ایستر سه ده اینقیلاب ایللرینده ایالته معاریف ساحه سینده یوخاریدا تصویر اندیلن وضعیتله چتین سسلشیر. آذربایجاندا درسلیگین و تعلیم دلیلین سئچلمهسی آذربایجانلی مکتب مودیرلری و موعلیملر دن آسیلی ایدی، یئنی تیپلی مکتبلر دولتین دنیل، آذربایجان روحانیلرینین مواقیمیته راست گلیردی، روحانیلر تعلیم و تدریسین آذربایجان دلیلینده اولماسیندان دنیل، یئنی تعلیم اوصولو و مکتبلر ده دونیوی فنلرین چوخالماسیندان ناراضی ایدیلر. 47 بوندان علاوه ایلك زامانلاردا آذربایجان دلیلی مکتبه اوخو و یازی وردیشلرینه داها سور عتله بییلمنمک مقصدی ایله داخل اندیلیمشدیر. آذربایجان دلیلین رولونا بونا اوخشار مونسابت موترقی احوال روحیله آذربایجانلیلار آراسیندا اینقیلاب ایللرینده ده قالیردی. حتّی آذربایجان ایالت انجومنی نین مطبوع اورقانی اولان "انجومن" قزنتی نین صحیفه لرینده فارس دلیلین تدریسی نین منتودیکاسی نین یاخشیشلرینده یلماسی مساله لری موداکیره اندیلرکن آذربایجاندا مکتبلر ده بوتون خارجی دیللرین تدریسینه آریلان واختی فارس دلیلینه نریلمه سینی تکلیف اندلر ده اولوردو. 48

بوتون بونلارا باخمایاراق، آذربایجان دلیلین ایبتیدایی مکتبه داخل اولماسی گله جکده بوتون مکتب تدریس سیستمی نین آنا دلیلینه کچمه سی اوچون گنیش ایمکانلار آچیردی.

اینقیلاب ایللرینده زاقافقاز بیادا آچیلیمش ایران مکتبلرینده ده آذربایجان دلیلی تدریس اندیلیردی. روسیادا 1905-1907-جی ایللر اینقیلابیندان سونرا زاقافقاز بیادا ایرانلیلار اوچون یئنی مکتبلر آچیلیر، بو مکتبلرین بوتون صینفلرینده آذربایجان دلیلی تدریس فنلریندن بیری ایدی. 1907-جی ایله باکی و لنکراندا ایرانلیلار اوچون 5 مکتب آچیلیمشدی. بونلار باکیدکی "اتحاد ایرانیان" اورتا، "تمدن ایرانیان"، "سعادت بهجت ایرانیان"، "و ترقی" ایبتیدایی و لنکرانداکی "بهجت ایرانیان" ایبتیدایی مکتبلری ایدی. بئله مکتبلر روسیانین دیگر شهرلرینده و تورکیه ده وار ایدی، گورونور اونلاردا دا آذربایجان دلیلی تدریس اندیلیردی. آذربایجانداکی مکتبلرله ایرانلیلارین خارجه دهکی مکتبلری آراسینداکی فرق اوندان عیبارت ایدی کی، خارجه آذربایجان دلیلی بوتون صینفلر ده اساس فنلرین بیری کیمی تدریس اندیلدیگی حالدا ایالته اوخو-یازی وردیشلرینه بییلمنمگی سور عتلدیرمک خاطرینه، بیر نؤوع کؤمکچی فن کیمی (بیرینجی صینیفده اساس و ینگانه فن اولسا دا) تدریس اندیلیردی.

آنا دلیلینه دیقین بوتوولوکده بیر منیل مرحله سینده اولماسینا، ضیالیلارین ان چوخ میلی احوال-روحیله حیصه سینی احاطه انتمه سینه، هم ده سیاسی-ایدنولوژی رنگ آلماسینا باخمایاراق، بو حال آذربایجان مدنیتی تاریخینده موثبت جهت ایدی و آذربایجانلیلارین میلی شعورونون اینکیشافینا ایستیمول و نریردی و دنمه لی، میلی بیرلیگه یاردیم اندیردی. بو منیل اوزونو آذربایجان معنوی مدنیتی نین پراکتیکی اولاراق یئنی ساحه سی - آذربایجان دلیلی مطبوعاتدا گؤستریردی.

ایراندا آذربایجان دلیلی مطبوعات بیردن-بیره و نیسبتن گنیش میقیاسدا اینقیلاب ایللرینده، ایراندا موختلیف ایدنیا-سیاسی ایستقامتلی قزنت و ژورناللارین میقدارینین سچراییشواری آرتماسی شر ایبتینده مؤیدانا گلیمشدیر. اینقیلاب ایللرینده ایراندا 350 قزنت و ژورنالین اساسی قویولموشدور: بونلاردان 148-ای تنهراندا، 51-ای تبریزده، 25-ای رشتده، 20-سی ایصفاهاندا، 10-او مشهده نشر اندیلیردی. 49 مطبوعات و چاپ ایشی نین گنیش دمورکراتیکلشمه سی شر ایبتینده مطبوعات اورقانی نین دلیلی، خصوصن آذربایجاندا، بوتوولوکله ناشیردن آسیلی ایدی. اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا و ایراندان خارجه آذربایجان دلیلینده (تام و قیسمن) آشاغیدکی قزنتلر نشر اندیلیمشدیر: "خلافت"، 1906، لوندون (عرب-فارس-آذربایجان)؛ "آذربایجان"، "فریاد"، "شکر" - 1907، موافیق اولاراق تبریز، اورمییه، تبریز (فارس-آذربایجان)؛ "موللا عمو"، "خیرندیش"، "آنا دلیلی" - 1908، تبریز، (بیرینجی ایکی قزنت فارس-آذربایجان. آخیرینجی-آذربایجان)؛ "صحبت"، "مظهر" - 1909، موافیق اولاراق تبریز، تیفلیس (آذربایجان-فارس)؛ "اصلاح"، "فروردین"، "شیدا" - 1911، موافیق اولاراق خوی، اورمییه، ایستامبول (فارس-آذربایجان). 50

بئله لیکله، اینقیلاب ایللرینده آذربایجاندا نشر اندیلن 51 قزنتدن آنجاق بیری آذربایجان دلیلینده، 8-ای ایسه ایکی دیله چاپ اندیلیردی، قالانی فارس دلیلینده ایدی. بیر چوخ ایران قزنتلری کیمی قنید اندیلن مطبوعات اورقانلاری بو و یا دیگر سببلردن باغلاناراق قیسا مودته نشر اولونوردو. مثلا "آذربایجان" قزنتی نین جمعی 20، "فریاد" قزنتی نین 23، "فروردین" قزنتی نین 29، "صحبت" قزنتی نین ایسه 4 نؤمره سی چاپ اولونموشدور.

همین مطبوعات اورقانلارینین فعالیت ایستقامتی حاقیندا اونلارین پروگرام مقاله‌لری یا دا خصوصی یاریمباشلیقلاری اساسیندا موحاکیمه یورومتک اولار. همین پروگراملار بیر نجه سطرده س.هاشمی طرفیندن اونون مطبوعات حاقیندا آرایش-معلومات کیتابیندا قنید اندلمیشدیر. آدی چکیلن آذربایجان قزنتلرینین پروگراملارینا گوره هامیسی، ایرتیجاچی دایرلرین اورقانی "موللا عمو" ایستینا اولماقلا، اهالی نین گنیش دایرلری نین منافعینی، ایران اینقیلابینی مودافیعه اندیردیله. بیزیم بو قزنتلردن چوخونون صحیفه‌لرینده چاپ اولونموش ماتریاللارلا یاخیندان تانیش اولماق ایمکانیمیز اولماسا دا، "آذربایجان" قزنتی نین بیر نجه نؤمره سی و "فریاد" قزنتی نین تقریبین بوتون نؤمره‌لرینی (23-دن 22-نی) نظردن کنچیره بیلدیگ کی، بو دا آذربایجان قزنتلرینین بیزی ماراقلاندیران ایستقامتده کی فعالیت حاقیندا مو عین تصور الده ائتمگه یاردیم اندیر.

بنله‌لیکله، "فریاد" قزنتی نین بیرینجی نؤمره سینده "مسلك"، آنالییشی نین تاریخیندن بحث اندیلیر، اونون شرعی وئرلییر، ایرانین موترقی قزنتلری اوچون عومومی اولان (پروگرام خاراکترلی یاریمباشلیقلار گوره) فعالیت ایستقامتی اعلان اولونور. "فریاد" قزنتی "میلتن ترفیسی و پارلامنت دؤولتی نین -سوئروئولگی نین طرفداری" کیمی چیخیش اندیردی. 51

آذربایجان قزنتلرینین آذربایجانلارین ایسپسیفیک میلی منافیعه مونسابتینی (فریاد قزنتی نومونه سینده) مو عین ائتمزدن اول بیر سیرا تدقیقاتچیلارین دیقینی جلب ائتمیش بیر فیکیر اوزرینده دایاناق. "فریاد" قزنتی نین 9-جو نؤمره سینده (5.بئش.1907) درج اولونموش "خطابه، تورک جاوانلارینا" مقاله سی نظرده توتولور. مقاله "یاشاسین تورک گنجلیگی!" "یاشاسین آذربایجان" شو عارلاری ایله سونا چاتیر. بنله کی، ن.ک.بنلوا "خیردا بورژوا میلتیچیلیگی نین دؤیوشکن اینقیلابی جریانی نین تدریج فورمالاشماسی و اونون بورژوا-مولکدار لیبرال میلتیچیلیگیندن آیریلما سیندن" دانشارکن بیرینجی شو عارلا قورتاران بیر پارچانی سیات گتیریر. 52 ع.م. آگاهی ایکنجی شو عارا دیقت یئتیرمیشدیر، همین شو عار مؤلیفه گوره آذربایجانلارین میلی شو عورونون اویانماسینی گؤستریردی. 53

دوغرودان دا گنجلری ترقی و اینقیلابین مودافیعه سینده داها آرتیق فعال اولماغا چاغیران مقاله ده یادا سالیبیر کی، آذربایجان گنجلری تورکدورلر، اونون دامارلاریندا تورک قانی آخیر، اونلارین آتا و بابالاری دونیادا اؤز قهرمانلیغی ایله مشهوردولار، سلفلری تورک خالقینا ابدی شؤهرت قازانمیشلار. داها سونرا، قیسا زمان عرضینده سوسیال-سیاسی و مدنی حیاتدا بؤیوک اوغورلار قازانمیش، جنوبی آذربایجانلارلا بیرلیکده عینی خالقین (قؤوم) بیر حیصه سینین تشکیل ائندن قافقاز تورکلری (شیمالی آذربایجانلار) نومونه گؤستریلیر. بونولا بنله ایران آذربایجانلارینین قافقازلیلارین کنجیدیکلری یول ایله مو قایبسه اندیلمه یه جک اؤزونه مخصوص مباریزه یولو اولدوغو قنید اندیلیر. 54

بو مقاله ده ضیالیلارین مو عین حیصه سی نین میلی شو عورونون چوخ جهتی اینعیکاس اولونموشدور. بو، هر شئیدن اول آذربایجان ضیالیلارینین مو عین قیسمی نین اؤزونو هم منشا و هم ده دیل جهندن تورک درک ائتمه سی، میلی مغرورلوق حیسی، و نهایت، شیمالی آذربایجانلارلا میلی بیرلیگی درک ائتمه سیدیر.

بو تصورده میلی شو عورون آجاق بیر طرفی، اونون بیرینجی عونصورو - ائنتیک شو عور عکس اولونموشدور. دیگر طرفدن ضیالیلارین نوماینده سی طرفیندن همین فاکتین اعتبار اندیلمه سی ضیالیلار ایچری سینده میلی روحلو طبقه نین منیدانا گلمه سینین بیلدیریردی. بو، آذربایجانلارین میلی شو عورونون منیدانا گلمه سی و فورمالاشماسی تاریخینده مو هوم جهت ایدی.

ایکنجی شو عارا گلینجه، دئمک لازیمدیر کی، بو شو عار آذربایجانلارین وطنپورلیک حیسلرینی عکس ائندیریر و یوخاریدا دئییلدیگی کیمی آذربایجانلاردا وطنپورلیک حیسلری، اؤز وطنلری آذربایجانا سئوگیلری گوجلو اینکیشاف ائتمیشدیر.

لاکین ضیالیلارین میلی شو عورونون اویانماسی اوبینکتیو رئالیغی اعتبار ائتمکدن قاباغا گنده بیلیمیر. بنله کی، مقاله ده میلی شو عورون اساس جهتی - ایسپسیفیک میلی منافع، بو منافعنی، مقصدی الده ائتمگه چاغیریش عکس اولونمامیشدیر. دئییلنلر آجاق همین مقاله اوچون دئییل "فریاد" قزنتی نین بوتون ماتریاللاری اوچون سجه یویدیر. همین ماتریاللاردا ایرانلیلار دان واحد میلتنی واحد میلتن کیمی دانشیلیر، آذربایجان دیلی، مدنیتی، آذربایجان میلتنی نین تاریخی، اونون ایسپسیفیک منافعیندن قطعین سؤز آچیلیمیر.

"آذربایجان" قزنتی نین نظردن کنچیریلن بیر نجه نؤمره سینده چاپ اولونموش ماتریاللار دا دندیگیمیزی تصدیق اندیر. قزنتین بیرینجی نؤمره سینده دئییلیر: "ایران؟! انی. موقدس وطن... انی جاهانگیرلر - کیانیلر دبییری!" 55 ایکنجی نؤمره ده "واحد میلتن" دن، کیان شاهلاریندان، ایراندان قدیم ایران شاهلاری - فریدون، قباد، خسرو پرویز، کاوس، ساسانیلرین وطنی کیمی دانشیلیر. 56

دنیلنردن آیدیندیر کی، آذربایجان ضیالیلاری اینکیشاف انتمیش میلی شو عورا مالیک دنیلیدیلر. مطبوعات ساحهسینده اونلارین فعالیتینده آذربایجان دیلی اینکینجی درجهلی فونکسیا یئرینه یئتیریردی، همین دبلده اساسن انموسیونال چالارلی ماتریاللار چاپ اندیلدیگی حالدا، فارس دیلینده ایسه رسمی شوعبه نشر اندیلیردی. انله آذربایجانا گنتمیش ماتریاللار دا فارس دیلیندهکی ماتریاللاردان خنلی آذیر. بنله کی، "فریاد" قزنتین 22، 18، 16، 13، 12، 10، 7، 5، 4-جی نؤمرلری آنجاق فارس دیلینده نشر اولونموش، قالان نؤمرلرده آذربایجانا ماتریاللار چوخ زامان جوزی یئر توتوردو. مثلا "آذربایجان" قزنتین 14-جو نؤمرهسینده آنجاق بیرجه اعلان آذربایجان دیلینده ایدی.

آذربایجان دیلین مطبوعاتا نؤفوذ انتمهسی یولونداکی چتینلیکلر و اونلارین سببینی ا.کسروی گؤستریمک ایستهمیشدیر. او یازیردی: "بو دؤورده (اینقیلاب ایلرینده-و.م.) تیریزده تورک دیلینده بیر نچه قزنت منیدانا گلدی، لاکین اونلاردان هر بیرینین جمعی بیر نچه نؤمرهسی چیمیشدی. بعضیلری دئییردی کی، تیریزلیر تورکدیلیدیلر، اونا گؤره ده تورکجه قزنتلری داها یاخشیا باشا دوشورلر، بیری اوخویار او بیرلری قولاق آسار. لاکین تجروبه عکسینی گؤستریدی" 57 بونولا ا.کسروی اهالی آراسیندا یازیلی تورک دیلین پوپولیار اولمادیغینی قنید انتمک ایستهمیشدیر، لاکین پروبلنمین ماهیتی باشقا شئیده - عنعنه نین گوجونده، ضیالیلارین چوخونون بو عنعنه یه صادق قالماسیندا ایدی. قزنتلرین آز مودت چاپ اولونمالارین سببی دیل عاملی ایله باغلی دئییل، باشقا سببلر، او جوملهدن اونلارین بعضیلرینین رادیکالیزمی ایله باغلی ایدی. مثلا، "صحبت" قزنتی قادیلارین حوقوقونو موذافیعانه انتدیگینه گؤره روحانلیر طرفیندن باغلامیشدیر. 58

بونولا بنله، آذربایجان دیلین مطبوعاتا یول اچماسی آذربایجان یازیلی دیلین فونکسیالارینین گنیشلنمهمهسی، دنمهمی، بو دیلین میلی یازیلی-ادبی دیله چنوریلهمهسی یولوندا یئنی بیر آدیم ایدی. معلوم اولدوغونا گؤره دیل باخیمیندان خاقلا میلتن فرقی کاپیتالیزم دورونده میلی (ادبی) دیلین و اونون یئنی اوسلوبلارینین منیدانا گلهمهسینده 59 آذربایجان دیلی شیفاهی و یازیلی ساحلرده اوز فونکسیالارینین گنیشلندیرمکه، اوسلوبلارینین تکمیلشدیرمکه داوام انتدیریردی. بنله کی، ایلمک دفعه تیریزده 1908-جی ایله آذربایجان دیلینده تاماشالار گؤسترن نئاتر درنگی یارتمیشدی. نئاترین منیدانا گلهمهسی و اینکیشافی مسالهری ا.صادیق، 60 ج.خندان و ب. طرفیندن بو و یا دیگر درجهده عکس انتدیریلیمیشدیر. هوسکار آرتیستلر تیریزده شیمالی آذربایجانلی مؤلفلرین اثرلرینی، خارجی مؤلفلرین اثرلرینین ترجمهسینی صحنهیه قویوردولار. نئاترین فعالیت گؤسترهمهسی فاکتی اوزو جنوبی آذربایجان میلی مدنیتینده یئنی عونصورون منیدانا گلیب اینکیشاف انتمهسینی گؤستریردی. نئاتر آذربایجان دیلینده موختلیف اینفورماسیا یاییلمهسی کانالی، موترقی باخیشلارین، تاماشاچیلارین استنتیک تربیهسی، دیلین لئکسیک-قراماتیک ایمکانلارینین زنگینلشمهسی و سون نتیجهده میلی ادبی دیلین فورمالاشماسی واسیطهسی ایدی. میلی ادبی دیلین اینکیشافینا بنله بیر جهت ده تاثیر گؤستریردی: اگر اینقیلابدان اول آذربایجاندا اساسن تورک (عوثمانلی) دیلینده کیتاب، قزنت، ژورناللار اوخویوردولارسا، اینقیلاب ایلرینده اونلارا شیمالی آذربایجان قزنت و ژورناللاری، او جوملهدن بوتون شرقد مشهور اولان "موللا نصرالدین" ژورنالی دا علاوه اولونموشدو. 61

بنله لیکله، آذربایجان خالقینین مدنی حیاتیندا باش وئرن حادثهلر آذربایجانلیلارین میلی تشکولونه شاهیدلیک اندیردی. همین دؤورده آذربایجانلیلارین مدنی حیاتی ایکی جهته: آذربایجان دیلین فونکسیالارینین و اوسلوبلارینین تطبیقی ساحهسینی (ایلمک نؤوبهده یازیلی ساحهده) موعین درجهده گنیشلنمهمهسی و مدنیتین مضمونوندا سوسیال جهتن اوستونلوگو ایله سجهلنیردی. آذربایجان دیلین

(ا) مکتب سیستمینه داخل اندیلهمهسی ایفانین اویرنیمهمهسی، فارس دیلین اویرنیمگه کنچیدی سورعتلندیردی؛
(ب) مطبوعاتا نؤفوذ انتمهسی موترقی، اینقیلابی باخیشلارین قارشیلیقلی تاثیر اودیوریبیاسینی گنیشلندیردی، آذربایجانلیلارین حیات و فعالیتین اینعیکاس واسیطهلرینی زنگینلشدیردی؛
(ج) ایران مدنیتی اوچون یئنی اولان بدیعی یارادیجیلیق - نئاتر ساحهسینه نؤفوذ انتمهسی همچنین تاماشاچیلاردا حیاتا، موباریزهیه، اینسان موناسیبتلرین، رئال و بدیعی گنرچکلیگی اوبرازلارلا منیمهمهک، حیسلرله یاشاماق یولو ایله یئنی، موترقی باخیشلار تربیه اندیردی، آسانلشدیریردی.

آذربایجانلیلارین مدنی حیاتینداکی یئنی حادثهلر میلی بیرلیگین مؤحکملمهمهسینه، میلی آیریلمانین گوجنهمهسینه یاردیم اندیر، خالقین حیاتی نین میلی جهتلری حاقیندا موعین تصورلر یارانماسینی ایستیموللاشدیریردی. بونولا بنله آذربایجان دیلی هله ده آذربایجان میلی نین اوزونورفلنکسیا واسیطهسینه چنوریلهمهسیدیر. آذربایجان دیلی واسیطهسینه یاییلان معلوماتلاردا میلی حیاتین (آذربایجانین و آذربایجانلیلارین انلجه ده بوتولوکده ایرانین حیاتی نین جاری مسالهلرینین اینعیکاسیندان باشقا موختلیف جهتلری، ایسپنسیفیک میلی منافع، اینکیشاف پرسیکنتیولری، آذربایجان میلی نین گلهجک وضعیتین حاقیندا هنج بیر اینفورماسیا ثبت اولونمامیشدیر. بونو قیسمن ر.سنیدوف دا گؤستریمیش و قنید انتمیشدیر کی، 1909-جو ایللرده تیریز عوصیاتی زامانی آذربایجانلیلار ایسپنسیفیک

میلی طلبلر ایرملی سورمه‌میشدیلر. 62 لاکین بوندان اول م.س. ایوانوو یازمیشدیر: "اینقیلاب ایللرینده خصوصن 1908-1909-جو ایللر تبریز عوصیانی زامانی آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون آرتدیغی آشکار اولونموشدو." 63

دوغرودان دا یوخاریدا قنید اندیلدیگی کیمی میلی طلبلر ایدنیا سی مؤوجود اولسا دا، آذربایجانلیلار بنله طلب ایرملی سورمه‌میشدیلر. اونلارین عوصیانی آخیرلاریندا آذربایجان والیسی نین یئرلی اهالی نین رضاییغی ایله تعیین اندیلمه‌سی باره‌ده طلبینی 64 بو و یا دیگر درجه‌ده میلی طلب تشبوتو کیمی قیمت‌لندیرمک اولار. دیگر طرفدن آذربایجانلیلارین میلی شو عورو میلی-مدنی اینکیشافین اوبیگتیو نتیجه‌سی کیمی اینکیشاف ائتمکده ایدی، میلی شو عورون آرتماسی بوتو و لوکده آذربایجان جمعیتی نین سوسیال، سیاسی، مدنی اینکیشافی ایله باغلی ایدی.

3- 1911-1925-جی ایللرده آذربایجانلیلارین میلی شو عورونون اینکیشافی نین خصوصیتلری.

(1911-1917-جی ایللر. 1911-جی ایللر آخیرلاریندا اینقیلابی باتیرماق اوچون ایرانا، او جومله‌دن آذربایجانا خارجی دوولت‌لرین یئنی حربی حیصلرینین یئریدیلمه‌سیندن سونرا اولکه‌نین ایرتیج‌اچی قوملری مجلسی بوراخیلار و انجمنلری و ایلك نۆبه‌ده ان نوفدلو آذربایجان ایالت انجمنینی قاداغان ائتدیلر.

اینقیلاب و ترقی نین قاتی دشمنی، چار روسیاسی نین ال‌آلتیسی، ماراغا فنودالی صمد خان شجاع-الدوله‌نین 1911-جی ایللر سونوندا تبریزده ایالتین والیسی و وظیفه‌سینی ایجرا ائتمگه باشلاماسی ایله یئرلی ایرتیج‌اچ حاکیمیتی قطعی صورتده اوز ایله آدی. روس چاریزی نین کؤمگی ایله یئنی وظیفه‌یه یوکسلمیش صمد خان شجاع-الدوله دمورکاتلارا امانسیز دیوان توتور، جهالت‌رستلیک و غدارلیق سیاستی یئریدیردی. 65 ایالتده، "قاید-قانون"-ون و "ساکیت"-لیگین برپا اولونماسینا نایل اولموش یئنی والینین سیاستی یئرلی خانلاری، فنودالاری، عالی روحانیلری و اونون خارجی حیمایه‌دارلارینی تامامیله قانع اندیردی. آنتی میلی و آنتی دمورکاتیک سیاست یئریدن صمد خان مرکزی ایران حاکیمیتینه ده تابع اولموردو. قطعی صورتده دئمک اولار کی، صمد خانین حاکیمیتی دورونده (1911-1913) روسیانی فاکتیکی پرتکتوراتی اولان آذربایجان ایرانین مرکزی حاکیمیتینه موناسیبتده رئال سیاسی موختاریته (موعین معنادا حتا مستقیلیگه) مالیک ایدی. بوندان او یانا گندهرک صمد خان "گیلان و زنجان دا اوزونه... تابع ائتمگه سعی اندیردی..." 66 زنجان اوزونه تابع ائتمک اوچون صمد خان بو رایونا حربی یوروش ده تشکیل ائتمیشدی. "شجاع-الدوله اربیل، تبریز، ماراغا طایفالاریندان 30 مینه قدر قوشون جمع ائتدی. امیر افشار (ایری زنجان فنودالی - و.م.) ایله شجاع-الدوله آرسیندا دؤیوشلر باش وئردی: سون نتیجه‌ده مرکزی حؤکومتین ایشه قاریشماسی نتیجه‌سینده امیر افشار غالب گلدی و شجاع-الدوله‌نی همین رایونا انکسپانسیاسی نین قارشیسینی آدی. 67

اوز عملرینده اوغور سوزلوغا اوغرایان صمد خان شجاع-الدوله آذربایجانین روسیایا بیرلشدیریلمه‌سی پلانلاریندان بیرینین حیاتی کنچیریلمه‌سینه یاردیم ائتمگه باشلادی. خاریدن اندیلن یاریدما آرخالانان صمد خان ایرانین مرکزی حاکیمیتینی تامامیله سایمامالیق سیاستی یئریدیردی. بو سیاست خصوصن "فکر" قزنتی صحیفه‌لرینده داها آچیق شکیلده اوزونو گؤستریردی. احمد کسرونین یازدیغینا گؤره همین قزنت اساسن صمد خانین شخصییتینی تعریفله‌مکله مشغول ایدی، داخلی خبرلر سوتونوندا ایسه روسیادان خبرلر درج اندیردی. 68 همین قزنتدن سونرا ایکی ایل مودتینده نشر اندیلن "توفیق" قزنتی چاپ اندیلگه باشلادی.* همین غزنتین صحیفه‌لرینده اکسرونین یازدیغینا گؤره، تهران قزنتلری ایله مباحیته آپاریلیر، آذربایجاندا قاید-قانون تعریفله‌نیر، روس ایمپراتور و کونسولونون عونوینا مدحله سؤیله‌نیر، ایران حؤکومتی پیسله‌نیردی. 69 همین مؤلفین قنید ائندیلگینه گؤره "توفیق" قزنتی نین ایکنجی ایلی نین 34-جو نؤمره‌سینده همین مطبوعات اورقانی نین "ایسلام دینی نین قورویوجوسو"، ایرانین نابولونو و 5 میلیونلوق* ازیلن آذربایجان خالقی نین خیلاصکاری آدلاندیردیغی صمد خانین ایری بیر پورتنتی درج اندیلمیشدیر. 70

اوچونجو مجلس سنجکیلرینه چاغیریش زامانی قزنتین صحیفه‌لرینده کونستیتوسیانی لکه‌لمگه چالیشیر و مرکزی حؤکومت، عومومیتله، اساس قانونو لغو ائتمگی تکلیف اندیردیلر. تهرانا گؤندردیکلری بیاناتلاردا بیلدیریلیردی کی، آذربایجان بوندان سونرا کونستیتوسیایا تابع اولمور. اگر حؤکومت آذربایجاندا سنجکیلرین کنچیریلمه‌سینده ایصرار ائتسه، اوندان آذربایجان ایراندان ایریلماغا مجبور اولاجاق. 71 بو موناسیبتله اونو قنید ائتمک لازیمدیر کی، آذربایجان حاکیم دایرلرین فنودال سئپار ائچیلیغا منبلی اینضیباطی اراضی خاراکتیری داشیبیر، صیرف میلی ایدنیا ایرملی سورولمه‌سی ایله موشایعت اولونمور و طبیعی اولاراق نینکی میلی، حتا ائنتیک شو عورون اینکیشافینا یاردیم ائتمیردی.

بئله ليكله، مركزي حاكميته فاكتيكي اولراق تابع اولمايان آذربايجان چار روسياسي نين هر طرفلي كؤمگينه آرخالانان فنودالار، خان و روحانيلرين حاكميتي آلتيندا ايدي. جمعيتين حياتينداكي بوتون موترقى دگيشيكليلكلره دوشمن، اوزلرينين ايرتيجاچي صينفي منافعي خاطرينه عموم دولت منافعينه خيانت ائدن همين قوملر ايرتيجاچ موصمسهسي ايدي و دموراتيک قوملر طرفيندن مركزي حؤكومتدن داها ايرتيجاچي حساب انديليدي.

بيرينجي دونيا موچاربيهسي عرفه سينده صمد خان آذربايجاني ترك انتمهلي اولدو، لاکين آذربايجان و آذربايجانلارين وضعيتي روسيادا فنورال و خصوصن اوکتيابر اينقيلابينا قدر ائله بير جيدي دگيشيكليلگه اوغرامادي. همين دؤور عرضينده آذربايجان موترقى و دموراتيک قوملري اوز اساس وظيفه لريني آذربايجاندا کونستيتوسيالي ايداره فورماسيني برپا ائتمک، ايرانين مستقيلليگي اوغوندا، ايران و ايلک نؤوبهده آذربايجان ايرتيجاچيسينا قارشي موباريزهده گوروردولر. آذربايجانين حاکيم دايملري اوز خصوصي مقصدلريني گودهرک آذربايجاني روسيانين تصبيقي ايله ايراندان آيرماغا چاليشير و ايلاتي مرکز دن آسيلي اولمادان ايداره انديرديلر، بونا گوره ده آذربايجانين موترقى و دموراتيک قوملري فنودال سنپار اتچيليجي نين تظهورلرينه قارشي موباريزه آپارير و ايسپنسييفيک ميلي طلبلر ايرلي سورموردولر. مساله نين سونوجو جهته نه ديگر موهم بير عامل - تورک ميلتچيليجي نين بيرينجي دونيا موچاربيهسي عرفه سينده گنج تورکلرين رسمي ايدئولگياسينا چئوريلميش پانتورکيزمه ترانسفورماسياسي بؤيوک تاثير گؤستريردي.

اون دو ققوزونجو عصرين ايکينجي ياريسيندا منيدانا گلن تورک ميلي شو عورو تنزليکله تورکيزمه و ايگيرمينجي عصرين اوللرينده حاکيم صينيفلرين ايدئولوگياسي خاراکتري کسب ائدهرک پانتورکيزمه چئوريلدي. پانتورکيزم داغيلماقدا اولان عثمانلي ايمپرياسي نين حاکيم دايملرينين شرقدکي تورک و موسلمان خالقلارينا قارشي بئريدين سياستي نين ايدئولوژي اساسي ايدي.

تورکلرين حربي پلانلاريندا و پانتورکيزم ايدئولوگياسيندا هم موسلمان، هم ده تورک خالقلارينين اراضيسينده يار ائتماق ايسئهدیکلري گلجهک ايمپريانين ترکیب حيصهسي سايلان آذربايجانا موهم يئر وئريليردي. تورکيه کوماندانليغي نين موچاربيه عرفه سينده ترتيب ائنديگي پلانا گوره "تورک اوردولارينين بير قيسمي، ايراني ايسئتلا ائدهرک هينديستان و تورکستانا دوغرو ايرله يله هجک ايدي". 72 يني بنينخالق حربي موناقيشلره حاضير لاشان تورکلر تورک خالقلاري، او جومله دن آذربايجانلار آراسيندا تئبليغات فعاليتي نين ميقياسيني گئنيشلنديريرديلر. بو مقصدله "ايرلي" قزنتي، "بني مجموعه"، "تورک يوردو" ژورناللارينين صحيفلرينده تکجه تورک خالقلارينين ديلي، منشايي، مدنيتي و س. عومومي مسالهلري دنيبيل، هم ده آيري-آيري تورک خالقلاري حاقيندا ماتئرياللار درج انديليدي. همين مسالهلره همچنين موختليف ماعاري فچي جمعيتلر، مثلا "تورک اوچاغي"، آيري-آيري سياسي، مدنيت خاديملري، مشغول اولوردولار. 73 ايران آذربايجانلار حاقيندا نشر ائديلن آيريجا ماتئرياللار يالينز تئبليغات مقصدي گودمور، هم ده اونلار حاقيندا اولدوقجا قيمتلي اينفورماسياني احتياوا انديردي. بو جهتن "تورک يوردو" ژورنالي نين بير نچجه نؤمره سينده درج انديلميش م. ا. رسولزاده نين "ايران تورکلري" سلسيله مقاله سيني قئيد ائتمک کيفايئتدير. 74

دئمک لازيمدير كي، بو مقاله تورک ديلينده ايران آذربايجانلار حاقيندا ايلک موفصل معلومات ايدي. مقاله ده ايران تورکلرينين ائتنيكي اراضيلري، ساي، پروفنسيونال ترکیبي، اولکه داخيلينده ميقراسياسي و ائميقراسياسي، آذربايجانين ساحهسي حاقيندا اطرافلي معلومات وئريلير، آذربايجانلارين ايران جمعيتينده يئري موعين انديلي و نهايت اونلارين ميلي شو عورونون سويهسي حاقيندا قيمتلي اينفورماسيا قئيد انديلير. م. ا. رسولزاده يازيردي: "ايندي (1911- و.م.) اونلار (ايران آذربايجانلاري - و.م.) اوزلرين تورکلشميش فارس، يعني اصلا ايرانلي حساب انديرلر. 75

مقاله ده 1905-1911-جي ايللر اينقيلابي زاماني آذربايجانلارين اوز ميلي منافعلرينه موناسيبتلي بئله سجه لنديريلير: "ايران تورک مشروطيت پئورلري تورکلوريني دوشونمزديلر؛ بوتون فداکارليغي آجاق ايرانلليق و وطني موشرک نامينا ايجرا ائتميشلردير. 76

بيزه بئله گلير كي، مؤليفين بو قئيدي ايلک نؤوبه ده تئهراندا اونو احاطه ائدن آذربايجانلي ضياليلاري اوچون دوغوردور، چونكي يوخاريدا "فرياد" قزنتيندن دانيشارکن بعضي ضياليلاردا تورکچولوک شو عورونون گوجلر اولدوغونو قئيد ائتميشديک.

"تورک يوردو" ژورناليندا چاپ ائديلن "تورک عالمي" آلي سلسيله مقاله ده قئيد انديليدي كي، ايران آذربايجانلاري گويا اوز ميلي عنعه لريني، ديليني تاماميله اونودوب عوضينده فارس عنعه و ديليني قبول ائتميشلر. مقاله مؤلوفي قئيد ائدير كي، بوتون بونلار آذربايجانلارين ميلي شو عورونون اولماماسي نين سببي و هم ده نتيجه سيدير. 77 مؤليفين آذربايجانلارين ميلي شو عورو حاقيندا موحاکمه لري بير قدر منفي طرفه موباليعه ليدير و اونلارين مکتب، مطبوعات، تئاتر و س. ساحه سينده كي فعاليتلاري اونون عکسيني ثوبوت ائدير.

هم گنج تورکلرین پانتورکیزم ایدنالوگیاسی، هم ده "تورک یوردو" ژورنالی نین فعالیتی حسنووا ای. طرفیندن هر طرفی تحلیل و تنقید اندلمیشدیر. 78 مؤلیفین اؤز قارشیسینا قویدو غو مقصد باخیمیدان "تورک یوردو" ژورنالی نین فعالیتی نین تحلیلی اینی بوتولودکه قبول، پانتورکیزم ایدنالوگیاسی نین تنقیدینی عدالتی حساب اندهرک اونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی، مؤلیف "تورک یوردو" ژورنالی نین فعالیتینده اوبیئکتیو اولاراق تورک خالقارینین میلی شو عورونون فورمالاشماسینا یاردیم اندن جهتلری قئید ائتمه میشدیر. حسنووا ای. "تورک یوردو" ژورنالیندا تورک خالقارلی حاقیندا وئرلیمیش و میلی شو عورون فورمالاشماسیندا موهوم رول اوینایان موختلیف سبکیلی ماتئر یالارلا دیقت وئرهمیشدیر. او، حتا دؤرون طلبلرینه اویقون اولاراق یوخاریدا قئید اندیلن "ایران تورکلری" مقاله سی نین "آچیق- آشکار ایرتیجاچی، عیرقچی خاراکتئر" داشیدییغینی گومان ائتمیشدیر. 79

بو حالدا بعضی ایران آذربایجانلیلارینین اونلارین حیاتی نین بیر سیرا جهتلرینی عکس ائتدیرن معلوماتا موناسبتلری نجه ایدی؟ 1910- جو ایله تورکییه اورادان دا بئرلینه گنتمیش، تانیمیش کونستیتوسیاجی، "فریاد" قزنتی نین رئاکتورو، شاعیر م. غنیزاده بئرلینده "رؤوشنی بیگه جاواب" کیتابینی یازمیشدیر. بعضی مؤلیفلرین فیکرینجه م. غنیزاده بو کیتابجیقا آذربایجانین تورک اؤلکسی اولماسی ایدنیاسینی رد ائتمیشدیر. 80 بونولا بئله آذربایجانلیلارین پانتورکیزمه موناسبتی عئینی معنالی دئییلدی و اونلارین سوسیال وضعیتلری، سیاسی فعالیتی، دنیا گؤروشو، معلوماتیغی سویه سیندن و س. آسیلی ایدی. مسالهنین بو جهتی دنیا موحرابیسی نین اولینده ایراندا تورکلرین روسلار قارشی حربی عملیاتلاری زامانی مو عین معنادا اؤزونو گؤستریمیشدیر. بیر چوخ دموکراتیک عونصورلر تورکلره آذربایجاندا چار ایشغالچی قوشونلاری و اونلارین آل آلتیلارینا قارشی مباریزه واسیطه سی، حاکیم طبقه لر ایسه اؤزلرین سوسیال منافعلرینین یئنی مودافیعه چیلری کیمی باخیردیله ر.

بونا گؤره ده 1914- جو ایله تورک قوشونلارینین تبریزه داخل اولماسی بؤیوک سؤنیجله قارشیلانیدی. 81 دموکراتیک قوهرلر کونستیتوسیاینین برقرار اندلمه سی و ایرانین موسقتیلیگی او غروندا، فنودال-مولکدار دایرملری اؤز صینفی منافعلرینی قوروماق او غروندا مباریزه اندیردیله ر، بئله بیر شراییطده نه بونلار، نه ده اونلار آذربایجانلیلارین صیرف، ایسینسیفیک میلی منافعی بیرباشا عکس ائتدیرمیردیله ر. عئینی زاماندا اونو دا یاددان چیخارماق اولماز کی، آذربایجانلی ضیالیلارین بیر سیرا نوماینده لری آذربایجانلیلارین میلی حیاتی ایله بو و یا دیگر درجه ده مشغول اولاییلر دیله ر، همین ایللرده گنیش تبلیغ اندیلن پانتورکیست ایدنیالارینی قبول ائده بیله ر دیله ر،

ب) 1917-1920- جی ایله ر. روسیادا فنورال اینقیلابیندا سونرا آذربایجان فنودال-مولکدار دایرملری چاریزمین شخصینده اؤزلرین اساس خاریجی دایغینی ایتیردیله ر، بو دا، جمعیتین دموکراتیک قوهرلرین فعالیتی نین گنیشلنمه سینا تاثیرسبز قالا بیلمزدی. اوکتیابر چنوریلیشیندن سونرا آذربایجانین حاکیم دایرملری اؤزلرین روسیالی حامیلرینی تامامیله ایتیردیله ر: یئنی یارانمیش بو شراییط اونلاری اؤز سیاسی و ایقتیصادی منافعلرینی قوروماق اوچون مو عین فعالیت گؤسترمگه مجبور اندیردی. اگر آذربایجانین موترقی قوهرلری و ایله ک نؤویه ده 1917- جی ایلین اوقوستوندا آذربایجان دموکرات پارتیاسینا چنوریلیمیش ایران دموکرات پارتیاسی نین آذربایجان ایالت کومیته سی نین عوضولری کونستیتوسیالی ایداره فورماسی نین برپا و یزلی فنودال و حاکیملرین اؤزباشینالیغی نین قارشیسینی آماق او غروندا چیخیش اندیردیله ر، فنودال-مولکدار دایرملری دموکراتیک قوهرلرین فعالیتینه مانع اولماق، اؤز سوسیال-سیاسی منافعلرینی تامین ائتمگه چالیشیردیله ر. 1918- جی ایلین اولینده تبریزه گلیمیش یئنی والی محتشم السلطنه 1918- جی ایلین ابرئیلینده آذربایجانا تورک حربی حیصه لرینین داخل اولماسیندا سونرا تئزلیکله تهرانا قایتمالی اولدو. ایالته دموکراتیک حرکتین اینکیشافیندا و حاکیمیت اورقاتلارینین ضعیفلیگیندن قورخیا دوشن فنودال-مولکدار دایرملری تورکلره اؤز صینفی منافعلرینین ضامینی کیمی باخیر اونا گؤره ده تورکلرین آذربایجانداکی فعالیتینی مودافیعه اندیردیله ر. 82 تورکلر اونلارین اومیدلرینی دوغرولتدولار. اونلار "دموکراتلارین پلانلارینی آلت-اوست اندیب، تئزور و وارلی و حاکیم دایرملرین نوماینده لرینین) و قتلره سون قویدولار" 83 بوندان علاوه تورکلرین گلیمیش ویلاینده میلی احوال روحیه لی دایرملرین فعالیتینی جانلاندیرمیشدیر. تورکلر جمشید اردشیر افشار مجدالسلطنه نی آذربایجانا حاکیم تعیین ائتدیله ر. او، اورمیادا ایری فنودال، ضیالی، موترقی، یاخشی قلمی اولان بیر شخص ایدی. 84 تورکلر تبریزده پان ایسلامیست تشکیلات "اتحاد اسلام" این شوعبه سینی تشکیل ائتدیله ر و بیر سیرا تانیمیش دینی خادیم لر همین شوعبه ایله فعال صورته امکدشلیق اندیردیله ر. 85 تورکلر همچنین آذربایجان دیلینده "آذربایجان" قزنتی نین نشرینی تشکیل ائتدیله ر. قزنتین رئاکتورو گنج مو عیم، شاعیر، تبریزی میرزه تاغی رفعت ایدی. قزنت تورکچولوک ایدنیاسینی تبلیغ ائتمگه خیدمت اندیردی، قزنتین صحیفه لرینده تورکلر، آذربایجانین اهالیسی نین تورکلر اولماسی، فارسلا ر، ایران و توران، 86 "آذربایجانین قدیمدن تورک اؤلکسی اولماسی 87 حاقیندا یازیلار درج اندیلیردی.

بئله لیکله، همین دؤورده آذربایجانلیلارین مو عین طبقه لری و خصوصن ضیالیلارین بیر حیصه سی تورک بیرلیگی ایدنیاسی ایله یاخیندان تانیش ایدی و اؤزلرینی هم ده منشا جهتن تورک حساب اندیردیله ر. باشقا سؤزله همین طبقه لر پان ایرانیزم ایدنیاسینی آخیراجان منیمسه میش، اؤز میلی، ائنتیک شو عورلارینی قورویوب ساخلامیشدیله ر.

تورکلر اورمییه داخل اولاندان سونرا ادهقانین یازدیغینا گوره بورادا. تدریسین تورک-آذربایجان دیلینده آپاریلدیگی مکتب آچدیلا. اورمییه تانیمیش موجهیدی فضل الالمکتبه مودیر تعیین اندیلدی. "قیسا مودت عرضینده مکتبین صیبنلری اوشاقلار و شهرین جاوانلاری ایله آغزیناجان دولو" مکتبه شهرین ساوادلی آدمالاری و گنج تورک ظابطلری درس دنییردیلا. مکتبه "اورمییا اوشاقلاری و گنجرینه اونلارین تورک اولدوقلاری تلقین اندیلدی. "فارس دیلینی خارجی دیل کیمی تدریس اندیلدیلا. لاکین تورکلرین گنتمهسی ایله باغلانان مکتب جمعی بنش آي فعالیت گؤستردي. 88

بنله، آذربایجانلیلارین بعضی طبقه لری آراسیندا تورکچولوک مئیلی نین گوجلو اولدوغو آشکار اولدو و آذربایجان دیلینین مؤقعی مکتب و مطبوعاتدا بریا ائتمگه سعی گؤستریلدی. بو مئیل، زاقافقاز یادا یاشایان ایران (ایلك نؤبهده جنوبی آذربایجان) آذربایجانلیلاری آراسیندا داها قاباریق شکیلده تظاهر ائتدی. اون دو ققوزونجو عصرین سونلاری ایگیرمینجی عصرین اولینده خارجیده فارس دیلینده قزنت و کیتاب نشر اندن آذربایجانلیلاردان فرقی اولاراق 1917-جی ایل فورال اینقیلابیندان سونرا موهاجیر آذربایجانلیلار اؤز مدنی فعالیتینی آذربایجان (اساسن). و فارس دیلینده یئرینه یئتیردیلر.

بنله کی، 1917-جی ایله باکیا جنوبی آذربایجانلیلار طرفیندن تشکیل اندیلن سوسیال-دموکرات "عدالت" پارتیاسی اؤز اورقانی "بیرق عدالت" ژورنالی آذربایجان و فارس دیلرینده نشر اندیلدی. پارتیا اؤز پروگرامینی دا ایکی دیله نشر ائتمیشدیر. 1919-1920-جی ایللرده پارتیانین اورقانی "حریت" قزنتی ایدی و اساسن آذربایجان دیلینده نشر اندیلدی. ایران دموکرات پارتیاسی نین باکی تشکیلاتی 1918-جی ایله ایکی دیله "آذربایجان" قزنتی نشر اندیلدی. ایرانلیلارین ماعاریفی "ترقی" جمعیتی 1920-جی ایله باکیا "صدای ایران" ("ایرانین سسی") قزنتینی ده ایکی دیله نشر اندیلدی.

اگر تبریزده نشر اندیلن "آذربایجان" قزنتی و اورمییا تورک مکتبی بیر طرفدن تورک بیرلیگی ایدئولوگیسی نین یاییجیلاری، دیگر طرفدن آذربایجانلیلارین تورکچولوک اساسیندا میلی شو عورونون درینلشمهسی و گنیشلمهسی واسیطهسی ایله، باکیا نشر اندیلن "آذربایجان" و "صدای ایران" قزنتلری پان ایرانیست "ایدئالارینین تبلیغاتچیلاری ایدیلر. سوسیال-دموکرات پارتیاسی نین آدلاری قنید اندیمیش اورقانلاری بوتون ایران زحمتکشلرینین منافعینه خیدمت اندیر، اونلارین سیاسی شو عورونون ایوانماسی و اینکیشافی، ایران جمعیتی نین موترقی قوولرینی همین پارتیا اطرافیندا بیرلشدیریمک اوغروندا چیش اندیلدی. بونا گوره ده نه سوسیال-دموکرات، نه ده بورژوا مطبوعاتیندا صیرف میلی مساله لر؛ آذربایجان میلی نین دیلی، مدنی، تاریخی، منافعی و س. عکس اولونوردو. لاکین ایراندان کناردا آذربایجان دیلینده قزنت و ژورنال نشر اندیلمهسی ایرانلیلارین حیاتیندا دیلرین فاکتیکی برابرلیگینی تانماق مئیلی کیمی آذربایجان دیلینین اینکیشافینا خیدمت اندیلدی. اوبینکتیو اولاراق همین مقصد "آذربایجان" (تبریز) قزنتی و مکتب (اورمییا) ده خیدمت اندیلدی، لاکین بونلارین مئیدانا گلمهسی گؤستریردی کی، میلی دیل و ایسپسیفیک میلی منافعی مساله لری اهالی نین، موغین، گورونور آز، بیر حیصه سینی مشغول اندیر، جمعیتین بعضی طبقه لری اوچون کونیوکتورا خاراکتر داشیبیردی.

بونون بنله اولدوغونو آذربایجانلیلارین 1914-1918-جی ایللرینده کی سیاسی فعالیتی ده تصدیق اندیر.

بنله کی، همین ایللرده آذربایجاندا بیر سیرا سیاسی تشکیلاتلارین شو عبه لری فعالیت گؤستریردی، بونلار آدب (آذربایجان دموکرات پارتیاسی)، "ایرشاد"، "اتحاد و ترقی اسلام"، "ایرانین مترقی"، "دموکراهی مترقی"، "نصرت"، "احرار"، "سوسیال-دموکرات"، "عدالت" پارتیاسی، "اکثریون"، "بیجیزان"، "استقلال ایران" و "فرقه اسلامی" و ب. ایدیلر. 89 همین پارتیالارین بعضیلرینین ا. حبیبوف طرفیندن تحلیل اندیمیش پروگراملارینین اساس مقصدیندن معلوم اولور کی، "ارشاد" دینی و دیل بیرلیگینه مالیک اولان زاقافقازیانین شرق ایالتلری و جنوبی آذربایجانا اؤز موقدراتینی تعیین ائتمک حوقوق وئرلمه سینه، "ایرانین مترقی" پارتیاسی ایسه ایراندان میلی آزلیقلارین (غیری-فارسلارین) ایبتیادی مکتبه آنا دیلینده تحصیل آلماسینا طرفدار ایدی. 90

1920-جی ایله تبریزده ایران سوسیالیست پارتیاسی نین پروگرامی چاپ اندیلدی. پارتیا مرکزی حاکمیت اورقانلارینین حاکمیتی نین محدودلاشدیریلماسی، شهرستانلارین اهالی سینه زمانین روحونا اویقون گلن حوقوق و صلاحیتلر وئرلمهسی طلبینی ایرملی سوروردو.

بوتولوکده، همین پارتیالارین اکثریتی نین پروگراملاریندا ایراندان میلی مساله، میلی آزلیقلارین اؤز موقدراتینی تعیین ائتمک ایبتیاسی پرنسیپی و جنوبی آذربایجانلیلارا میلی، میلی-مدنی موخاربت وئرلمهسی طلبی عکس اندیلمه میشدیر.

میلی مساله نین حلین ضرورلیگی مساله سینه ایلك دفعه ایران کومونیست پارتیاسی دقت یئتیلمیشدیر. 1920-جی ایلین اییون آی نین 22-ده پارتیا انزلی شهرینده کچیریلیمیش ایلك قورولتاییندا اوزونون پروگرامینی قبول ائتمیشدیر. پروگرامدا اولکده دینی و میلی شووینیزم تبلیغاتی نین خنیلی گولندیگی قنید اندیلر.

پروقرامدا دئیلیر:

1- " 15 میلیت و دینی قروپون نومایندهلری یاشایان ایراندا بو مساله (میلی و دینی) اولدوقجا کسکیندیر.

2- پارتیا ایراندا یاشایان بوتون میلترلرین فئدراتیو ایتیفاقینا جان آتیر. " 91

پارتیانین پروقرامینی تحلیل ائدن ت. ایبراهیموف (شاهین) قئید ائدیر کی، پارتیا میلی مسالهنی قومامیش، بو دا "پروقرامین اساس نؤقسان" ایدی. 92

گوروندوگو کیمی پارتیا هر حالدا میلی مسالهنی اؤز پروقرامینا داخل ائتمیش، هر چند میلترلرین اؤز موقددراتینی تعیین ائتمه حوقوقونو قئید ائتمهمیشدیر. پارتیا ایراندا اؤز فعالیتینده آذربایجان دیلیندن ایمتیناع ائتمیشدیر. 93 بو، دیل مسالهنه سینده "عدالت" پارتیاسی نین فعالیتی ایله موقابیسده گنریبه آتلمیش بیر آدیم ایدی. دیگر طرفدن همین فاکت آذربایجانلیلارین اؤز دیلینه مونساییتینی موعین ائتمک باخمیندان چوخ سجه مویدر، چونکی پارتیا اساسن آذربایجانلیلار طرفیندن یارادیلیمیش و اونلار طرفیندن رهبرلیک ائدیلمیشدی. انزلیده چاغیریلیمیش بیرینجی قورولتاین (1920) نومایاندهلرینین اکثریتی آذربایجانلی ایدی. 94 بو، گورونور اونونلا ایضاح اولونا بیلر کی، همین دؤورده آذربایجاندا دمورکراتیک حرکتی سئپاراتچیلیق و پانتورکیزمده گوناھلانديرير ديلار. بو "نؤقسان" لاردا گوناھلانديريلماق اوچون پارتیا فارس دیلینی یازیلی اونسیت ساحه سینده یئگانه و اسیطه کیمی قبول ائتمیشدی. بو مونساییتله آذربایجان دمورکرات پارتیاسی نین آذربایجان میلی نین ایسپئسیفیک منافعینه مونساییت، پارتیانین میلی شو عورون اینکیشافیندا رولو اوزرینده داها اطرافلی دایناماق لازیمدیر.

1918-جی ایلین آخیریندا تورکلرین آذربایجاندا گنتمه سیندن سونرا دمورکراتلار یئنیدن فعاللاشمیش، مرکزی حؤکومه اولکی طبلرینی ایرلی سورمگه باشلامیشدیلار. س. ا. کسروینین یازدیغی گوره تورکلرین آذربایجانلی ترک ائتمه سیندن سونرا آدپ تئهران نوماینده سی سید جلیل اردبیلی نین ایشترکی ایله موختلیف دمورکراتیک قروپلارین بیرلشدیریلدی کونفرانسیندا (ارزورومدا حبسده اولان ش. م. خیابانی ایشترک ائتمیردی) پارتیا ایشلرینی آنجاق فارس دیلینده آپارماق، تورکلر آذربایجاندا اولارکن اونلارلا رغبت گؤستریمیش و اونلارلا فعال صورتده امکداشلیق ائتمیش م. ت. رفعتی پارتیا سیرالاریندا آزاد ائتمک حاقیندا **قرار** قبول ائدیلمیشدی. حبسدن قاییدان ش. م. خیابانی کونفرانسین قرارینا اؤز ناراضیلیغینی بیلدیریب م. ت. رفعتین پارتیا سیرالارینا قاییتماسینا نایل اولدو و اونا آدپ-نین اورقانی "تجدد" قزنتی نین رئاكتورو وظیفه سینی تاپشیردی. 95 بوندان علاوه ش. م. خیابانی میتینقلرده آذربایجاندا دائیشماقدا داوام ائدیردی.

بئله لیکله، مرکز دن قاچما قورولری ایله موباریزه ده آدپ اؤزونون یازیلی فعالیتینده فارس دیلیندن ایستیفاده ائتمکده داوام ائدی. بئله بیر شرايطده پارتیا قارشیسیندا آذربایجان تورک میلی، آذربایجان مدنی، تورک دیلی- و یاخین و قووم اولان آذربایجان دیلی مسالهنه دورموردو. ش. م. خیابانی نین قراری ایسه کوتله ره اساس تاثیر و اسیطه لرینی ساخلماق ضرورتیندن دوغور، آذربایجان (اساسن، شیفاهی)، فارس (یازیلی) دیلرینین ایشلمه ساحه لرینده کی بؤلگه عنعه سینه او یغون گلیردی.

بئله کی، ش. م. خیابانی اؤزو نیطقلرینی آذربایجان دیلینده سؤیله ییر، اونلار حاقیندا حسابات "تجدد" قزنتینده فارس دیلینده چاپ اولونوردو. بوتون بونلار گؤستریر کی، دمورکراتلار اوچون ایسپئسیفیک میلی منافی موسقیل اهمیته مالیک دئییلدی، اونلارین سعیی ایرانین موسقیلیگی و اراضی بوتولوگونون مودافیعه سین، ایالته کونستیتوسیالی ایداره فورماسی نین برپاسینا، آذربایجاندا ثابیتلیگین برقرار اولماسینا، بیطرف ایراندا (اساسن آذربایجاندا) دشمن طرفلرین حربی عملیاتلارینین، آذربایجانین غربینده تورک-آسسوریا حربی عملیاتلارینین داغیدجی نتیجه لرینی تنزلیکله آرادان قالدیرماغا یؤنلمیشدی.

ایالتین موقرری عونسورلرینین تاکیدی ایله 1919-جو ایلین بیرینجی یاریسیندا آذربایجانا یئنی والی - محمد ولی خان سپهدار گؤندریلدی. تبریزه مرکز دن گؤندریلمیش پولیس و مولکی مأمورلارین احاطه سینده گلیمیش یئنی والی بئرلی مأمورلارین چوخونو یئنی گلنلرله عوض ائتمک حاقیندا سرانجام وئریمیش، دمورکراتلاری تعقیب ائتمگه باشلامیشدی. بو وضعیت مرکزله ایالتین مونساییتلرینه یئنی عونسور علاوه ائدیردی - مرکزین ایالتی اساسن گلمه مأمورلارین کؤمگی ایله تابع ائتمک سعیی آذربایجانلی مأمورلارین مادی منافعینی ضعیفه دیردی. یئنی والی نینکی ثابیتلیگه نایل اولما بیلمه دی، عکسینه اوبینکتیو اولاراق ایالته سوسیال گرگینلیگین آرتماسینا "یاردیم" ائدی. اهالی نین وضعیتینی کوردلرین سیمکونون باشچیلیغی ایله سیلاحلی چیخیشلاری، ماکو، قاراجاداغ خانلارینین اؤزباشینالیغی، شاهسونلرین غارتی و یئنی والینین اونلارلا قارشلی هر هانسی بیر تدبیر گؤرمک ایقتیداریندا اولماماسی نتیجه سینده گنندیکجه پیسلسیردی. تعجوبلو دئییل کی، یئنی والی آذربایجاندا قوولموش 96 و بو فاکت مرکز-ایالت مونساییتلرینه تاثیر گؤستریمیشدیر. مرکزله ویلایت آراسیندا کی ضیدیتلر، آذربایجان دمورکراتلاری طرفیندن قطعیتله ردد ائدیلن اینگیلیس-ایران سازیشی نین (1919) باغلانماسیندا سونرا یئنی مرحله ده داخل اولدو. بئله بیر شرايطده آذربایجاندا وضعیت سون

حده قدر گرگینلشمیش و 1920-جی ایلین آپرئل آبی نین 7-ده باش وئرمیش دموکراتلارین عوصیانی ایله نتیجهلنمیشدیر. دموکراتلار حؤکومت ایدارلرینی توتاراق گلمه مأمورلاری ایالتی ترک ائتمگه مجبور ائتدیلر. تبریزده ساکیلیگی برپا ائتمک، ایالتده صحیہنین، ماعاریفین اینکیشافی اوچون بیر سیرا تدبیرلر حیاتا کچیریلیمیش، ایجتیماعی حیاتیان موختلیف ساحلرینده دگیشیکلیکلر پروقرامی حاضر لاندیمیشدی. 97 ایالتده حاکیمیتی اؤز اللرینه آلان دموکراتلار شاه رئژی می و مرکزی حؤکومه قارشی، ایران جمعیتی نین موترقی، دموکراتیک عونصورلرینی دموکراتیک حرکات، اونون عموم ایران مقصدلرینی موذافیعه یه سفربر ائتمک اوچون گننیش ایدئولوژی موباریزه باشلادیلار. عینی زماندا دموکراتلار مرکزی حؤکومه قارشی ایدئولوژی موباریزه ایله کیفایتلیمه لی اولردولار، چونکی اونلار ایالتده بوتؤولوکده نظارت ائتمیر، اساسن تبریزده موذافیعه فعالیت گؤستریردیلر 98 دموکراتلار اورتا، خیردا تیجارت بورژوازیسی، صنعتکارلار، مأمورلارین منافعینی ایفادهچیسکی کیمی اؤز اساس وظیفه لری ایالتده قایدا-قانون و ثابتلیک یار ائتماقدا، تیجارتین اینکیشافی اوچون شر ایطین یار ادیلماسیندا گؤروردولر. 99 بئله بیر شر ایطده جمعیتین حیاتیاندا دگیشیکلر اوچون داها قطعی تدبیرلر حیاتا کچیریمین دموکراتلارین عوصیانی سون نتیجهده مرکزی حؤکومتین گوجو و اینگیلسلرین هاوادلری 100 ایله یاتیریلدی. حرکاتین لیدرلی و عوصیانین باشچیسکی ش.م. خیابانی و بیر نجه دموکرات هلاک اولدولار، اونلارین چوخونون ائو- ائشیگی داغیدیلدی.

دموکراتیک حرکاتین، عوصیانی نین گنیشینی، پارتیانین فعالیتینی ایران شوناسلیقدا گننیش صورتده عکس اولونماسینا گؤره 101، بیز حرکاتین بعضی جهتلرینین ایجمال شکلینده نقلی ایله کیفایتلندیک.

یوخاریدا دئییلنلردن، خصوصن تدقیقات اثرلرینین تحلیلیندن معلوم اولور کی، پارتیانین پروقرامیندا، تاسیس کونفرانسینی نین قرار لاریندا، 102 ش.م. خیابانی نین مقاله لرینده 103 عوصیانین مانیفستینده 104 ش.م. خیابانی نین نیطقلرینده 105- آذربایجان میلتی نین ایسپنسیفیک میلی منافع اؤز عکسینی تاپمامیشدیر.

بئله لیکله، آذربایجاندا دموکراتیک حرکاتین آذربایجان میلتی نین ایسپنسیفیک میلی منافعینه موناسیبتی نجه ایدی، حرکات آذربایجانلیلارین میلی شو عورونا هانسی تاثیر گؤستریمیشدیر؟ بو سوالا جاواب وئرمک اوچون حرکاتین اؤز خارا کترینی مو عین ائتمک لازیمدیر. بعضیلرینین فیکرینه گؤره قنید اندیلیمیش مؤوضوع اوزره موختلیف تدقیقاتلارین اولماسینا باخمایاراق حرکاتین خارا کترنی هله ده قطعی صورتده مو عین اندیلیمیشدیر. 106 قنید ائتمک لازیمدیر کی، حرکاتی خصوصی اولاراق تدقیق ائتمیش مؤلیفلر اونون ینکدیلیلکله میلی-آزادلیق خارا کترینی قنید ائتمه لر ده همین آنالیشا موختلیف معنا وئریرلر. بعضیلر بئله حساب ائدیرلر کی، حرکاتین قارشیسیندا هم آذربایجان، هم ده ایرانی آزاد ائتمک وظیفه سی دوروردو، 107 او بیریلرینین عقیده سینا گؤره آذربایجانین آزاد اندیلیمه سی دموکراتلارین اولکده حقیقتن کونستیتوسیالی ایداره فورماسی تطبیق اندیلیمه سی، ایرانین مستقیلیگی اوغروندا موباریزه لرینده کؤمکچی وظیفه ایدی. 108

دوغرودان دا اساس وظیفه کیمی ایراندا بورژوا، دموکراتیک، حئی رئسپوبلیکا رئژی می برقرار اولماسی ایرملی سورولوردو. بو ایدئولوگیادا دموکراتلارین آذربایجانین و آذربایجانلیلارین گله جک وضعیتینه موناسیبتی فاکتیک اولاراق اؤز عکسینی تاپمامیشدیر. دموکراتلار عوصیاندا اول ایالت انجومنی نین یننیدن تشکیل اندیلیمه سینین طلب ائتمه لر ده، عوصیاندا سونرا بئله- طلب ایرملی سورولموردو. یالنیز ش.م. خیابانی نین آخیری نجه نیطقلریندن معلوم اولور کی، دموکراتلار آذربایجان آذربایجانلیلار اوچوندور پرنسیپینی موذافیعه ائدیرلر، اونلار ایالتلرین اولکهنین طالعی نین حلینده ایشتیرا کینا طرفداردیلر. 109

دموکراتلارین آذربایجان میلتی نین اینکیشاف پئرسپکتیوینه موناسیبتده غنیری-مو عین مؤوقعی نی بیر سیرا جنوبی آذربایجان مؤلیفلری ده قنید ائتمیشلر. همین گونلرده باش وئرن حادیته لرین ایشتیرا کچیسکی و شاهیدی س.ا. کسروی دموکراتلاری عوصیانین مقصدینی غنیری-مو عین شکلده (آیدین اولمایان شکلده) ایفاده ائتدیکلری اوچون کسکین تیقید ائتمیشدی. 110

1945-1946-جی ایللر آذربایجانلیلارین میلی دموکراتیک حرکاتی گونلرینده س.ج. بیشه وری دئییردی: "حئی مرحوم شئیخ اؤزو ده میلتی هارا آپاردیغینی آشکار بیر صورتده اعلان انده بیلیمردی". 111 همین موناسیبتله م. مو جته دی یازیردی: "عوصیانین مقصد و وظیفه سی آیدین دئییلدی، حئی خیابانی نین اؤزونون عوصیانین مقصدی باره سینده آیدین تصوورو یوخ ایدی". 112

دموکراتلارین گیزلی مقصدلری اولدو غونو تنز-تنز: "دوشمن قارشیسیندا اؤز مقصدینی آچماق اولماز"، "دوشمن دیگر طرفین پلان و تاکتیکاسیندا خبر توتالمیدیر"، "بیزیم پلان حاقیندا هنج کیمین خبری یوخدور" 113، دئین ش.م. خیابانی ده قنید ائدیردی. بونا گؤره ده حرکاتین دوشمنلری عوصیانین مقصدینی ایختیاری صورتده شرح انده رک دموکراتلاری سئپار اتیزمه، مرکزی حؤکومه تابع اولماقدان بویون قاچیرماقدا گونا هاندیریردیلر. 114

بیزیم فیکریمیزجه، عوصیانین مقصدي حاقیندا قنید اندیلان غنیری-موعینلیک ایلك نؤوبده دمور اتلارین آذربایجان میلتي نین گلهجک وضعیتینه موناسیبتی ایله باغلی ایدي. جونکی دمور اتلارین سیاسی و سوسیال مقصدلری، اساسن، سیر دنیلدی و خیاباتی نین نیطقلرینده دفعه لرله شرح اندیلیمیشدی.

همین حرکاتین خار اکثرینی موعین انتمک اوچون اونون رئال، گنرچک گنڈیشی و ایلك نتیجهلرینی ده نظره آماق ضروریدیر.

عوصیانان مقصد ایالتده ثابتلیک و تهلوکهسیرلیک برقرار انتمک، ایشدن چیخاریلیمیش یئرلی مأمورلاری ایشله تامین انتمک، سوسیال موناسیبتلری نیظاما سالماق، مرکزی حاکیمیه تاثیر گؤستریمک، باشقا سؤزله، آذربایجانین ایران ایالتلری آراسیندا آپاریجی موقعیینی اؤزونه قایتارماق ایدي. بو ایستیقامتده حرکت اندهرک دمور اتلار اهالی نین گنڈیش دایرلرینین منافی نامینه بیر سیرا تدبیرلر حیاتا کئچیردیلر. دمور اتلارین مقصدي و فعالیتینی اهالی نین گنڈیش دایرلرینین سوسیال-سیاسی و دیگر منافی نین تامین اولونماسی ایله باغلیغینی نظره آلاق دئییه بیلریمک کی، همین حرکات فاکتیکی اولاراق آذربایجانلیلارین بورژوا-دمور اتیک حرکاتی ایدي. بونا گؤره ده حرکات آذربایجانلیلار اوچون میلی-آزادلیق خار اکثری داشیبیردی، اونلارین سوسیال-سیاسی، ایقتیصادی، مدنی منافعلرینه رئال خیدمت گؤستریردی، مؤوجود مرکزی حاکیمیه قارشى چئوریلیمیشدی.

آدپ-نین سیاسی صحنهیه چیخماسی، اونون باشچیلیغی ایله باش وئرمیش عوصیان، دمور اتیک حاکیمیت اورقانی نین یار ادیلماسی - بوتون بونلار آذربایجانلیلارین میلی تشکولونون موعین سویهسینی گؤستریردی. عوصیان و یار ادیلیمیش میلی حؤکومت ایالت انجومیندن سونرا آذربایجان میلتي نین سیاسی جهندن تشکیل اولونماسی یولوندا ایکنجی جهد ایدي. بونولا بنله بیر سیرا سیبلر اوزوندن دمور اتلار بو رئال اولاراق مؤوجود اولان میلتن، اونون میلی-ایسپنسیفیک خصوصیتلری و منافی نین بوتو اینعیکاسینی وئره بیلیمیشدیلر. بوندان علاوه، دمور اتلارین ایدئولوژی فعالیتی آذربایجانلیلاردا "ایران میلتي" و ایرانا منسوبلوق شعورونون گؤجلنمهسینه یؤنلیمیشدی.

آیدیندیر کی، مسالهنین بو جهتی میلتي سوسیال و اننتیک جهتلرین وحدتی کیمی، ایلك نؤوبده میلتن حیاتیندا اننتیک جهتلری عکس انتدیرن میلی شعورون اینکیشافینا یار دیم انده بیلیمزدی. دنمهلی، سیاسی جهندن تشکیل اولونموش آذربایجانلیلارین سوسیال-اننتیک اورقانیزیم کیمی اؤز اینکیشافلارینین مؤوجود سویهسینه او یقون تصور و باخیشلار سیستمی فورمالاشمامیشدی، دیگر طرفدن، دمور اتلارین معنوی فعالیتی ده بنله تصورلرین یارانماسینا یار دیم انتمیردی. بونا گؤره ده همین دؤورده کی معنوی فعالیت و معنوی ایرث آذربایجانلیلارین میلی شعورونون اینکیشافینا خیدمت انده بیلیمزدی. دمور اتلارین سیاسی فعالیتی: مستقیل آدپ، آذربایجان ایدئاسی، فاکتیکی موختاریت اله اندیلیمه سی و س. آذربایجانلیلاردا اینکیشاف انتمیش و ظنپرورلیک حیسلرینی داها دا گؤجلندیریدی. باشقا سؤزله آذربایجانلیلار آراسیندا گنڈیش یاییلمیش آذربایجان ایدئاسی هلهلیک آذربایجان میلتي ایدئاسیندان آیریلیقدا مؤوجود ایدي.

بنلهلیکله، 1911-1920-جی ایللری احاطه اندن دؤورده آذربایجان میلتي نین اینکیشافیندا آپاریجی منیل فنودال-مولکدار دایرلره و مرکز دن قاجما قوولرینه قارشى، ایرانین مستقیللیگی و اراضی بوتوولوگو، ایران کونستیتوسیاسی چرچیوهسینده ایجتیماعی حیاتی دمور اتیکلشمه سی، دؤولتن داخیلی و خاریجی سیاستینی موعین اندیلیمه سینده آذربایجانین آپاریجی رولونون برپا اندیلیمه سی اوغروندا موباریزمن عیبارت ایدي. همین ایللرین حادیه لری گؤستریردی کی، مرکز دن قاجما منیللری تکجه خاریجده اؤزونه هامی آختاران فنودال-مولکدار طبقه سی داخیلینده دنیل، هم ده اهالی نین دیگر طبقه لری آراسیندا مؤوجود ایدي. دمور اتیک حرکات آذربایجانین مرکز دن قاجما و مرکز قاجما قوولری آراسیندا کومپرومیسه آپاریردی. دمور اتیک حرکات یئرلی و ظنپرورلیگی و ایران دؤولتینه منسوبلوق شعورونو، اوبینکنیو اولاراق موعین معنادا آذربایجانلیلارین میلی وحدتی و بیرلیگینی گؤجلندیرمیشدیر. همین دؤورده همچین آذربایجانلیلارین اننتیک شعورونون آرتماسی موشاهیده اندیلسه ده همین شعور معنوی فعالیت اوبینکنینه چئوریله بیلیمه دی. قنید اندیلن دؤورون دیگر موهوم بکنو ایالتده وئرگینی موننظم صورته و تامامیله بیغماق، اولکهنین اراضی بوتوولوگونو مودافیه انتمک، ایرانین سوونرننلیگینی بوتون اولکده حیاتا کئچیریمک مقصدیله آذربایجانین هر طرفلی صورته مرکزه تابع انتدیریلیمه سی پروسسی نین باشلانماسیندان عیبارت ایدي.

(ج) 1920 - 1925-جی. ایللر. دمور اتیک حرکاتین یاتیریلیماسیندان (1920 ایلین سپتامبر آیی، 1299 جو ایلین شهریور آیی) سونرا آذربایجانین مرکزه تابع انتدیریلیمه سی پروسسی باشلاندى. آدپ-نین معلوبیتی و لغو اندیلیمه سی (1922) ایالتده فنودال-مولکدار دایرلرینین حاکیمیتی نین برپاسی دنمک ایدي. اؤز صینفی منافعلرینین فورونوب ساخلانماسیندا ماراکی اولان فنودال-مولکدار دایرلری، عوموم ایران مساله لری، ایالتین حیاتی پروبلملری اوزره مرکزله موناقیشهیه گیرمگی آرزو انتمیر، ایالتین اونلارین منافی نین تامین انده بیلیمه جک مرکزی حاکیمیه تابع اولونماسی اوغروندا چیخیش اندیردیلر.

آذربايجانين تابع انٽيڊريلمهسي و ايرانين مرڪز لشديريلمهسي 1921-جي ايل فئورال چئوريليشيندن، خصوصن رضا خانين باشچيلغي ايله حربيجيلرين مستقبل صورتده حربي - سياسي صحنهه چيخماسيندان سونرا خئيلى گوجلنميشدي. 1922- جي ايلده رضا خان ايران اوردوسونون بينيندن تشڪيل انٽمڪ ايشينه باشلاڊي. قديم سرباز حيصه لري، كازاڪ بريقاداسي، ژاندارمئريا بوراخيلميش، اونلارين عوضينده همين حيصه لري اؤزونده بيرلشديرين و احيد اوردو ياراديلماسينا باشلانميشدي. بيني اوردونو تشڪيل انٽمڪ اوچون 12 نفردين (ديگر معلوماتا گوره 10 نفردين) عيبارت حربي شورا ياراديلميشدي. همين شورائين 12 عضونون يندديسي (ياخود سڪيزي) آذربايجانلي ايدي؛

- 1- سرلشكر (ديوزيا گئنرال) سردار مدحت جلاير.
- 2- سرتيب (گئنرال) محمد نخجوان امير موثق.
- 3- سرتيب (گئنرال) سيف افشار.
- 4- سرتيب (گئنرال) عبدالمجيد ميرزه فيروز نصير الدوله.
- 5- سرتيب (گئنرال) حيدر قولو پسيان.
- 6- سرهنك (پولكوونيك) عزيز الله ضرغامى.
- 7- سرهنك (پولكوونيك) على كريم قوانلو.
- 8- سرهنك دو (پولكوونيك-لئيتنانت) سيف-الممالك خلع. 116

ايكي ايل فعاليت گؤسترن شورا بوتون ايلكين تشڪيلاتى ايشلري يئرینه بينتيرميش، حربي نظامناملري حاضير لاميشدي. حربي شورائين اوركي روسيادا عالي حربي مڪتبي بيتيرميش، ايران اوردوسونون باش قرارگاهين بين ريبيسي، قاجار، شازداسى امان الله جهانباني ايدي. اونو قرارگاه ريسي وظيفهسينده حربي مڪتبين موديري وظيفهسيني اؤزونده ساخلا ماقلا گئنرال محمد نخجوان امير موثق عوض انتميشدي.

1922-جي ايلده 5 ديوزيا تشڪيل انديلي: مرڪزي تبريز اولماقلا شيمال-غرب ديوزياسى، همدان-غرب، تهرآن-مرڪزي، مشهد-شرق، ايفسافهان-جنوب. سونرالار ديوزيا ياخود حربي دايملرين ساىي 7-يه چاتدير يلدى، ينددي حربي دايره دن بنشي نين كوماندانى آذربايجانلي ايدي.

- 1- شيمال-غرب حربي دايرهسي - سرلشكر (دئوزيا گئنرال) امير عبدالله طهماسبى.
- 2- غرب حربي دايرهسي - سرلشكر (دئوزيا گئنرال) امير احمدى.
- 3- جنوب حربي دايرهسي - سرلشكر (دئوزيا گئنرال) محمد آيريم.
- 4- كترمان-يلوچيستان حربي دايرهسي - سرلشكر (دئوزيا گئنرال) نخجوان.
- 5- مازانداران، گرگان، گيلان، طالش - محمود آيريم. 117

بو و ديگر يوكسك وظيفهلي آذربايجانلي حربي مأمورلار ظابط كورپوسونون اؤزگيني تشڪيل اندير و بير چوخ جهندن رضا خان باشدا اولماقلا ايراندا حؤكومتين مرڪز لشديرمه سياستين نين موقفيتيني تامين انتميشلر. مرڪز لشديرمه و ايستابيلگين تيجارتين نورمال اينكيشافى نين موهم خاريجي شرايطي اولدوغونا گوره آذربايجانين ايري و اورتا تيجارت بورژوازياسى، همچنين مولكدارلاري مرڪز لشديرمه سياستين گننيس مودافيعه انديرديلر.

مرڪز لشديرمه ايڊولوگياسيني ايشلهيب حاضيرلاياركن، آذربايجان ضياليارينين بعضي نواميندلري ايران خالقلارينين انٽنيك خصوصيتلريني ايڊنال شكيلده ياخود فيكرن لغو انٽمڪ يولو ايله ايرانليارين ميلى، مدني، معنوي حياتيني مرڪز لشديرمگه، عيني شكيله سالماغا سعى انديرديلر. اگر آذربايجان ماعاريفچيلري و دمكراتلاري "ايران مليتي" تئرميني ايله ايرانين بوتون اهالييسيني ياخود ايرانليارين دؤولت منسوبيتيني قنيد انٽمڪ ايستبيرديلرسه، آذربايجان ضياليارينين بعضي نواميندلري همين تئرمين آلتيندا بوتون ايران اهالييسيني احاطه ائدن هانسى سا سوسيال-انٽنيك اورقائيزم باشا دوشوردولر. باشقا سؤزله، اونلار ايران اهالييسيني و احيد انٽنيك بيرليك اعلان انديرديلر. مسالمنين بو جهتي 1922-جي ايلدن بئرلين شهرينده "ايران شهر" آدلي ژورنال نشر انتمگه باشلايان ح.كاظمزاده نين فعاليتينده داها گننيس عكس اولونموشدور. 118 بو ژورنالدا ايران گنجليگي نين ميلنچيلىك روحو نو مؤحكلمتگه يونلميش. ايرانين قديم عظمتي حاقيندا ايلك مقالهلر منيدانا گلنميشدي". 119

"مليت و وطنپورليك" پرينسپيندن چيخيش انديب ح.كاظمزاده "همين ايلانده (آذربايجاندا - و.م.) ايران مليتي ميلى بيرليگي نفعينه گننيس تبليغات اپاريلماسى، ايران ماعاريفي و فارس ادبياتين نين ياييلماسيندا تاكيد انديردى. او و اونون قلم دوستو شفق رضازاده (او دا آذربايجانلي ايدي-و.م.) ثبوت انديرديلر كي، آذربايجانليار منشاچه فارسديرلار، تورك ديلى اونلارا زورلا قبول انديريليپ". 120 بير ايڊولوگ كيمي ح.كاظمزاده جمعيت قارشيسيندا دوران بوتون مسالهلرين حليبي جمعيتين استقوروموندا و

ایندولوگیا سیندا مومکون دگیشیکلیکلر آپارماق یولوندا آختاریردی. او یازیردی: "میلیت، ایجتیماعی پرنسیپلریمیزین ان موقدسی و بیزیم میلی آمالیمیزین کعبهسی اولمالیدیر. میلیت، بیزیم بوتون خارابالیقلاری آباد ائدن، بوتون پریشانلیقلاری ایصلاح ائدن جمعی موسقیلیلیگین دایاگی و خیلاص اندیجی دایره میز اولاجاق". 121

میلیت دئینده مؤلیف وطنداشلیق و آری (آریا) عیرقینه منسوبلوق باشا دوشور. او یازیردی: "ایرانلیلیق... اؤز گوجلو، گرلمیش قانادلاری آلتیندا دیلی و دینیندن آسیلی اولمایارق ایران میلیتی نین بوتون عوضولرینه یئر وئریر. کیملیگیندن - کورد یاخود بلوچ، گبر یاخود اثرمنی اولماغیندان آسیلی اولمایارق دامارلاریندا آری قانی آخان و ایرانی اؤز وطنی سایان هر بیر فرد ایرانی ساییلمالی و ایرانی آلدنیر یلمالیدیر" 122

ح. کاظمزاده نین بو سیاهیسینا دوشمهین آذربایجانلیلار اوچون ایرانی اولماق اؤز دیلی، تاریخی، مدنیتی، ائتتونیمی، میلی شو عورو اولماق دئمک ایدی و فارس میلیتی طرفیندن آسیمیلباسیا اولونماقدان باشقا بیر معنا داشیمیردی. "ایران شهر" ژورنالی آلمان شرفشوناسی ای. مارکوارتین "آذربایجان" ادلی کیتابیندن (ژورنال بئله تقدیم اندیر) بیر نچه صحیفه نی تر جومه اندرک چاپ ائتمیشدیر. همین کیتابدان تر جومه اولونموش و ژورنالدا درج اندیلیمیش حیصه نین گبریشینده قئید اندیلیر کی، تورکیده آذربایجانلیلارین تورک "عیرقینه" منسوبیتینی ثبوت ائتمگه چالیشیر لار، هر چند "همین مساله ایرانلیلارین چوخونا آخیر اجان آیدین دئییل.. " حؤکومت بو مساله باره سینده هنج بیر تدبیر گؤرمه میس و گؤرمور، بونا گؤره ده "همین مساله نین قطعی حلی اوچون و آذربایجانلیلارین ایران منشالری باره سینده هر جوره شوبه لری آرادان گؤتورمک اوچون" ح. کاظمزاده همین کیتابی آذربایجانلیلارین آری منشالی اولمالارینین اساس دلیلی کیمی تصور اندرک تر جومه و چاپ ائتمگی اؤز قارشیسینا مقصد قویموشدور. 122 گؤرونوگو کیمی، مؤلیف (ح. کاظمزاده) قطعی امین ایدی کی، آذربایجانلیلار آرلردیلر. عادتن بیر سیرا ایران مؤلیفلری آذربایجانلیلار آراسیندا ایرانیزمین گوجلنمه سینده اونلارین بیر حیصه سی آراسیندا پانتورکیزم ایندولوگیا سینی نین تاثیر ی ایله تورکچولوک منلی نین گوجلنمه سی نین عکس العملی کیمی باخیر لار.

یوخاریدا دئییلدیگی کیمی، تورکلرین جنوبی آذربایجانلیلارا بیر تورک خالقی کیمی ماراکی اون دوققوزونجو عصرین آخیریندا یاراناراق ایگیرمینچی عصرین 20-جی ایللرینین اولینه کیمی دایم آرتیردی. پان ایرانیزمین آذربایجانلی ایندولوقلارینین قئید ائندیکلری کیمی بیرینجی دونیا موحاریبه سیندن سونرا تورک بیرلیگی و آذربایجانلیلارین تورک اولمالاری ایدنیاسی یوخاریدا قئید اندیلیمیش جمعیت، مطبوعات اورقانلاریندان باشقا سولنیمان نظیف، رؤوشنی بیگ، حمدوللا صوبحی بیگ کیمی آیری-آیری ضیالیلار طرفیندن ده گئنیش تبلیغ ائدیلمیشدیر.

رؤوشنی بیگین نیطقلرینین بیرینین متنی فارس دیلینده "ایران شهر" ژورنالیندا درج اندیلیب. رؤوشنی بیگ ثبوت ائتمگه چالیشیردی کی، آذربایجان، خمسه، کوردوستاندا تورکلر یاشاییر و اونلارین سایی 3 میلیون. قدر دیر، ایراندا فارس لارین حاکیمیتی آلتیندا آغیر وضعیتده 4 میلیون. تورک یاشاییر. او، امید ائندیکینی بیلدیریر کی، "آذربایجان اؤزو اؤزونو آزاد انده جک، آذربایجانا موناسیبته بیز امین اولای بیلیریک، چونکی بو اولکده میلی جریانلار اینکیشاف اندیر" نهایت مؤلیف قئید اندیر کی، فارس لار آذربایجانلیلارا اونلارین تورک اولای بیلمه دیکلری فیکرینی تلقین اندیر لار. سایی 4 میلیون. چاتان بو تورکلر-مؤلیف قئید اندیر - بیزدن کؤمک گؤزله میر و بیز اؤز قان قارداشلاریمیزی آزاد ائتمه لی بیگ. 123 رؤوشنی بیگین تورکچولوک روحوندا دئییلیمیش نیطقینده معین معنادا ایران آذربایجانلیلارینین ایجتیماعی حیاتی نین آیری-آیری جهتلری اوبینکتیو اولاراق عکس اولونموشدور.

بو موناسیبتله اونو قئید ائتمک لازیم دیر کی. همین دؤورده ایران آذربایجانلیلاری حاقیندا هر طرفلی معلومات شوق دیلرینده آنجاق تورکیده تورک دیلینده ثبت اولونموشدو، اؤزو ده بو معلومات ایران آذربایجانلیلاری حاقیندا روس و خارجی دیلرده علمی، ائتتوقرافیک معلوماتدان فرقلی اولاراق آذربایجانلیلار اوچون داها آنلاملی خاراکتر داشیبیردی.

سجیهوی حال بودور کی، تورکچولوک، خصوصن صؤحبت اهالی نین ساینندان، ائتتیک اراضیسیندن، آذربایجانلیلارین ایقتیصادی، سوسیال، مدنی حیاتی نین موختلیف جهتلری اوزرینده موشاهده دن گئندنه، اوبینکتیو اولاراق آذربایجانلی ضیالیلارین بیر سیرا نوماینده لری آراسیندا گوجلنمکده اولان پان ایرانیزمه قارشی چنورلمیشدی. یوخاریدا قئید ائدیلمیش کیمی، آذربایجانلی ضیالیلارین مو عین بیر حیصه سی آذربایجانلیلارین عادی شو عورونون مضمونونا و ائتتوقرافیک معلوماتلارا اویقون اولاراق آذربایجانلیلاری همیشه تورک، آذربایجان تورکو حساب ائتمیشلر. لاکین، اوخشار تصور گئنیش یاییلا بیلمه میس و بیر قایدا اولاراق آیری-آیری پارلیتلار شکلینده تظا هور ائتمیشدی، چونکی آذربایجانلیلارین سوسیال-ایقتیصادی منافعی تورکیزم ایدنیاسینی ایرملی آتماغی نظرده توموردو. بونونلا بئله ثبوت ائتمک اولار کی، آذربایجاندا ضیالیلارین بیر قیسمی، ظاهیرن بوروزه وئرمه سه ده، تورکچو میلی شو عورا مالیک ایدی. بو بارمه آشاغیداکی فاکتی قئید ائتمک اولار. یوخاریدا دئییلیمیش کی، رؤوشنی بیگ آذربایجاندا "میلی جریانلار اولدو غونو" گؤستریردی. اونون بو ایدیعاسی حاقیندا دانیشاغیمیز فاکتلا مو عین درجه ده اویغون گلیر. ایران مؤلیفی خواجه نوری ابراهیم. یازیر کی، اصلا اردبیلدن اولان، احمد شاهین (1909-1925) شاه قورادیاسی نین کئچمیش ریسی

عبدوللاه طهماسبی شمال-غرب حربي دايرهسي نين كومانداني و آذربايجانين حربي واليسي اولاركن تبريزين تانيميش عاليم و خاديملرينه تاريخي سندلردن ايستيفاده انتمكله آذربايجانين موفصل تاريخيني حاصيرلاماغي تاپشيرميشدي. او، اولارا آذربايجانين هر بير طايفاسي نين "اولارين يارانيشيدان بو گونه قدر" كي تاريخيني يازماغي دا تاپشيرميشدي. "ايندي، بو ساعات - مؤليف يازير - من بو سطرلري يازاندا، عبدوللاه خانين كاغيدلاري آراسيندا تصادوفن منيم اليمه دوشن اليازمالاردان بعضيلري منيم يازي ايستولومون اوستونه سپهلميشدير. اولاردان بير يبله آدلانير: "ايسكيفلر، يعني ايرانليلارين "توراني"، ياخود ساك، عربلرين "ياجوج و ماجوج" آدلانديرديقلاري توركلر. تاريخي باخيمدان بو قروپلار ايليتنر* تورك خاقانلارينين ايلك سولالهلر بندن بيريني تمثيل انديب حضرت ابراهيم خليل الله ين مو عاصيرلرديرلر". "بو حيصه ده - مؤليف داوام اندير - آذربايجان طايفالارينين بير-بير تصويري، انتونوملارينين خصوصيتلري قئيد اولونوب، اولارين هر بيرينين تاريخي حاقيندا قيساجا دانيشيلير 124.

بوزه خواجه نوري-نين سوزلريني تصديق انده بيلهجك ايكينجي منبع معلوم دئييل. لاکين بعضي غنيري-موسنتيم معلوماتلار همين سوزلرين دوغرولوغونا گومان وئرير.

بيرنجيسي، قديم توركلرين تاريخينه گلينجه، ايسكيفلرين تورك اولماسي بارهده موختليف دليلرده، او جولمدهن فارس دليلنده خئيلى معلومات قئيد انديلميشدي.

ايكينجيسي، ع.طهماسبی پرينسپ اعتباريله ضياليلارا آذربايجانين و آذربايجان طايفالارينين تاريخيني يازماغي تاپشيرا بيلردي و مسالهنين بو جهتي اونون ايلنده بويوك نوفوذ و حوزمت صاحيبي اولماسي و اونون رضا خانلا موناسيبتلرينين خاراكتيري ايله ايضاح انديله بيلر. آ.مستوفي قئيد اندير كي، ع.طهماسبی آذربايجاندا اولدوغو مودت عرضينده (1924-1925)، آداملارين انله حوزمت و اعتباريني قازانميشدي كي، "آذربايجان دليلنده سويلهديكي نيطقاري ايله اولاري هنج بير اعتراض انتمدهن ايسته نيلن چنين ايش، ايسته نيلن فداكارليق گؤسترمله و ادار انده بيلردي". 125 يوخاريدا آدي چكيلن خواجه نوري ايسه رضا خانين ع.طهماسبیيه قارشي شوبههلرينين آرتديغيني قئيد اندير. 126 ع.طهماسبی نين آذربايجان قوشونلارينا ايلنده قاجار سولالهلر نين طرفدارلارينين احتمالي چيخشلارينين قارشيسيني آماق اوچون كوماندان تعيين انديلمه سينه 127 باخماياراق اونون اوزو رضا خانين تاخت-تاجا گندن يولوندا احتمالي رقيبينه چنوريلميشدي.

رضا خان اونو تهرانا-گنري چاغيرماغي قارا آلدی، "لاکين، آذربايجانليلار چوخلو تنلقرام گؤنرهرک اونون گنتمه سينه مانع اولدولار و حؤکومت اهالي نين طلبه ايله راضيلاشاراق اونو بير مودت اوردا ساخلاماغا مجبور اولدو. اونو اورادان گنري چاغيرماق چتين اولدوغو اوچون سردار سپه (رضا خان - و.م.) اوزو اورا گنندي و اورادان عبدولا خانلا كوردوستانا حركت انديب اونو اورادان تهرانا آپاردي". 128 اهالي نين ع.طهماسبی يه اولان خئييرخاه موناسيبتيني بعضي مؤلفلر اونون شخصي كنيفيتلري، كؤچريلرين اوزباشيناليجي نين قارشيسيني آماق، ايلنده قايدا-قانونون برقرار انديلمه سي، بورادا آبادليق ساحه سينده گوردوگو تدبيرلرين تاثيرليليگي ايله ايضاح انديرلر. 129

ع.طهماسبی نين نوفوذونا، گورونور، اونون آذربايجانليلار قارشيسيندا هميشه آذربايجانجا دانيشماسي دا تاثير گؤستريردي.

بئله ليكله، ع.طهماسبی هم اوزونون گلهجك احتمالي داياغيني داها دريندن تانيماق، هم ده آذربايجانليلار آراسيندا ميلي، تاريخي شعورون گننيش ياييلماسينا يارديم انتمك اوچون آذربايجان و آذربايجان طايفالارينين تاريخيني يازماق تاپشيريغي وئر بيلردي. اگر، ع.طهماسبی نين تاپشيريغي ايله تبريزده يازيلميش اليازمالارينين مؤوجود اولماسي دوغردورسا، وندا آذربايجان ضياليلارينين بعضي نومائندهلرينين نيسبتن اينكيشاف انتميش تاريخي - ميلي شعورا ماليك اولمالاري فيكري ده دوغردور.

130

بونولا بئله، يوخاريدا دئييلديكي كيمي، آذربايجان ضياليلارينين بير سيرا نومائندهلري قاجار سولالهلر نين حاكيميتدن سالينماسي عرفه سينده آذربايجانليلارين زوراكليقلا آسسيميلاسييا انديلمه سي، پان ايرانيزمين فعال ايدنولوقلاري كيمي چيخيش انديرديلر. بو جهتن ايران و آذربايجان آذربايجانليلارين تمثيل اندن ايكی ضيالي نين معنوي فعاليتي نين بير سيرا جهتلري مارق دوغورور. اولاردان بير ي افشار طايفاسي نين نومائنده سي، بير واختلار يزد شهرينده مسكن سالميش تاجيرين اوغلو محمود افشار 1925-جي ايلين اوقوستوندا تهراندان "آينده" ژورناليني نشر انتمگه باشلادي. م.افشار ژورنالين بيرنجي نؤمره سينده بويوك بير مقاله ايله مركزلشديرمه و خصوصن، گويا ميلي بيرليک و مستقيلليک نامينه ايرانين غنيري-فارس خالقلارينين تنزليكله آسسيميلاسييا اولونماسي اوغروندا چيخيش انتميشدير. او گومان اندير كي، ايران دؤولتي نين مؤجولدوغو ايران حؤكومتينين ايران خالقلارينين انتتيك و انتتوقرافيك موختليف ليگي نين، ديل، عادت-عننه، پالتار، انتتونيم و سايره ني لغو انديب-انتمه مسيندن آسليدير. او يازيردي: "بيزيم عقيدهميزه گوره، نه قدر كي، ايراندا ديل، اخلاق، پالتار و س. ساحه ده ميلي بيرليک يار انماييب بيزيم سوئرنتليگيميز و اراضي بوتؤولوگوموز هر دقيقه تهلوکه آلتيندا اولاجاقدير 131. اونون فيكري ينجه ديل جهتن ميلي ينجينسليگه

نايل اولماق اوچون آشاغيدايكي تدبيرلري حياتا كنجيرمك لازيمدير؛ ايتيدايي مکتبلر آچماق و بورادا تحصيلي فارسجا آپارماق، ايران تاريخيني تدريس انتمک، ميلي رايونلاردا، خصوصن آذربايجان و خوزيستاندا فارس ديلينده اوجوز کيتاچالار و حؤکومت قزنتلري نشر انتمک و س 132

بوندان علاوه م. افشار يئنه ده همين مقصدله غئيري-فارس خالقلاري فارس رايونلارينا کؤچورمک، غئيري-فارس توپونيملري فارس توپونيملري ايله عوض انتمک، اوردودا، دؤولت ايدارلرينده، محکمهده و س. غئيري-فارس ديللرينين قاداغان انديلمهسي مصلحت گؤروردو. 133

گؤرونوگو کيمي، م. افشارين همين ايدئيالاري ح. کاظمزاده نين ميليت و ميلي بيرليگه عايد ايدئيالاريني دقيقلشديرير و تکرار انديردي.

دئمک لازيمدير كي، آذربايجانلار تورک ديلينين زورلا قبول انديريلمهسي و اونلارين تنزليکه آسسيميلاسياسيا اولونماسي ايدئياسيني ايراندا كومونيست حرکاتينين گؤرکملري خادimlerيندن بير، ميليته آذربايجانلي اولان تقي اراني ده همين دؤورده قيزغينجاسينا مودافيعه انديردي 134 ايرانين ميلي بيرليگينين ديگر آذربايجانلي ايدئولوگو س. ا. کسروي م. افشارين پروگرامينين منطقي ليگيني "علمي جهندن" اساسلانديرماغا جهد گؤستر ميشدير. اؤزونون "آذري يا زبان باستان آذربايجان" ("آذري ياخود آذربايجانين اسكي ديلي، 1926) کيتابيندا س. ا. کسروي شرق ديللرينده اولان منبعله بير طرفلي ياناشماق "ثبوت" انتميشدير كي، آذربايجان اهالييسينه تورک ديلي تورکلر طرفيندن زورلا اون بير-اون دؤردونجو عصرلرده قبول انديريلميش و آذربايجان ديلي اولکده اون بنشيجي عصرده ثابتلشميشدير. 135 آذربايجان ديلين، آذربايجانلارين تورک انتوسونا منسوبيتينه مناسيبتده عئيني موقوع توتان، دمokratik حرکاتين تانيميش خادimlerيندن بير، شاعر، پوليست، آذربايجانلي م. غنيزده ثبوت انتمگه چاليشيردي كي، "آذربايجان تورکلري هنج وخت تورک ديلينده يازماميش، فارس ديليندن ايستيفاده انتميشلر، تورک ديلي (ايراندا - و. م.) بير زامان ايتيب گندهجک، آذربايجاندا تورک بوخوردو. 136 بنله ليکله، بوخاريدا قئيد انديلديگي کيمي، ح. کاظمزاده نين عقيددهسيه گوره ايرانلار، او جومله دن آذربايجانلار معلوم اولمايان آذربايجانلارين منشايي مساله سي "ايدئيشميشدي".

اونو دا قئيد اندک كي، همين ايللرده فارس مؤليفلر آذربايجانلارين ديلي و منشايي حاقيندا هنج نه يازمير، اونلارين "آري منشاييني" ثبوت انتميرديلر. فارس م. ا. شوشترين اؤزونون "ايران نامه" اثرينده قديم ايرانين تاريخي حاقيندا آروپا و آمريکا تدقيقاتلاري اساسيندا قئيد انديردي كي، آذربايجان آريلرين وطني يوخ موستملکسي اولموشدور. 137 بوندان علاوه مؤليف طرفيندن ترتيب انديلميش ايران ديللرينين سياهيسيندا، س. ا. کسروينين "کشف انتديگي" آذربايجانين آذري آدلانان قديم ديلي گؤستريلميشدير. 138

بونولا بنله س. ا. کسروي "ايران تاريخينه، سياسته، اولکهنين ميليتينه اهميتلي خيدمت گؤستر ميشدير. 139 چونكي اؤز-اؤزونو آسسيميلاسيانين ضرورليگيني اساسلانديراراق اؤز بيلديگي کيمي فارس-آذربايجان ضيديتلريني بومشالتماق ايستيميردي.

س. ا. کسروي اؤز اثرينين مئيدانا گلمهسي اونا اساسلانديريردي كي، گؤيا 20-جي ايللرين اوللرينده تهران ايله ايستانبول آراسيندا آذربايجانلارين منشايي اطرافيندا ايدئولوژي موباريزه گوجلنميشدي. بو مناسيبتله اونا قئيد انتمک لازيمدير كي، س. ا. کسروينين ايدئيالاري گنرچکليگه اويغون گليردي، چونكي تورک خالقي نين اؤزونون ميلي-آزادليق موباريزه سي نين اوليندن (1918-جي ايل) پانتورکيست ايدئولوگيا حربي و خارجي سياست ايستراتگياسينين اساسي اولماق رولونو ايتيرير، تورکيه ده پانتورکيست و پان اسلاميست مطبوعات اورقانلارينين نشري دا يانديريلر. 140

"موصطافا کمالين (آتا تورک) 1921-جي ايلين دنکابريندا تورکيه نين بؤيوک ميلت مجلسينين کورسوسوندن چيخيشي تورک ميلي بورژوازياسي نين همين ايدئولوگيالاردان رسمي ال چکمه سي دئمک ايدي". 141 سونرالار همين موقوعه صاديقليک دفعه لرله تصديق انديلميشدي. م. ک. آتاتورکون 1922-جي ايلين 19-20 يانواريندا تبم (تورکيه بؤيوک ميلي مجلسي) ايجلاسيندا چيخيشيني شرح اندهرک "حاکيميت ميلييه" قزنتي يازيردي: "بنله ليکله، پانتورکيزم، پان اسلاميزمدن آز اولمايق بيزيم ميلي تمپئرامنتيميزه عزيز و ياخيندير، لاکين حقيقتده پانتورکيزم مدني حرکات سرحديندن او يانا گنده بيلمز... 142"

بونولا باغلي اولراق بنله بير سوال اورتايا چيخير: نيه تورکيه نين ايران (ايله ده ديگر شرق اولکلرينه) مناسيبتده پانتورکيزم ايدئولوگياسيندان ال چکمه مجبور اولدوغو بير دؤورده بير چوخ آذربايجانلي ايدئولوقلار آذربايجانلارين آسسيميلاسياسيا اولونماسي اوغروندا فعال موباريزه باشلاير، آذربايجان ديلي علئيه يه چيخيلار؟

بیزیم فیکریمیزجه، همین سوا لین جاوایی آشاغیداکیندان عیبار تدیر. دؤلتن مرکز لشدیر یلمهسی تدبیر لری 1924-1925-جی ایلرده آذربایجان (تورک) قاجار سولالهیینه قارشی شیدتلی تبلیغاتلا موشایعت اولونوردو. اوزو ده قاجار لارا قارشی کامپانیا مو عین درجهه آنتیتورک (آذربایجان) خاراکتیری داشیبیردی. 144

قاجار سولالهی نین حاکیمیتدن سالینماسی حرکتیندا ع. اسداله بیف احتمالی تورک (آذربایجان) - فارس قارشی دورماسی نین تظاهورونو گؤروردو. او یازیردی: "دیویزیالار ان موهوم رایونلاردا و اساسن قاجار و دیگر تورک طایفالارینین یاشادیقلاری رایونلاردا یئرلشدیر یلمیشدی." 145 آنتی قاجار کامپانیاسی نین ماهیت اعتبار یله آنتی تورک خاراکتئر داشیماسینا باخمایاراق، ایران دیویزیالارینین یئرلشمه جو عرافیاسینی فارس-آذربایجان قارشی دورماسی ایله علاقه لندیرمک چتین کی، دوغرو اولسون. بیرنجیسی، بو رایونلار عنعنه وی اولاراق ایرانین آزا چوخ موتشکیل حربی قوملرینین مرکزی ایدی؛ ایکینجیسی، همین رایونلار هله 1922-جی ایلین اولینده رضا خانین تاخت-تاجا دوغرو ایرهلیلمهسی پئرسپکتیوی آیدین اولمایاندا مو عین اندیلیمیشدی؛ اوچونجوسو، یئنی ایران اوردوسونون اساس تتشکیلاتچیلاری و کوماندرلری آذربایجانلیلار ایدی؛ نهایت دؤردونجوسو، "آذربایجانین تاجیر و مولکدار لاری تاخت-تاج اوغروندا مباریزمه رضا خانین دایاگی ایدی. 146

بنله لیکله، آذربایجانلیلار بوتؤلوکده قاجار سولالهی نین اساس دایاگی حساب اندیلیمهسه ده، رضا خان و اونون اطرافینداکیلار ایلك گونلردن آذربایجان و آذربایجانلیلارین یئری و اهمیتینی نظره آلمایا چالیشیردی. هم ع طهماسبین آذربایجاندا آپارماق، هم ده ایالتده آنتی قاجار چیخیشلاری تتشکیل انتمک مقصدی ایله رضا خان 1925-جی ایله آذربایجان سفر انندی. رضا خانین طرفدار لاری اوکتابیرین 29-دا تبریزده تبریزین تهر انلا علاقه سینی کسدیگینی بیلدیرن فیتنه کار اعلامیه چاپ انندیلر. شهرده "پایتختا یوروش اوچون کؤنولولر دستهلری" تتشکیل انتمگه "147 باشلادیلار. لاکین بو خبر اوللر (1905-1911 و 1920-جی ایلر) اولدوغو کیمی اولکهنین سوونر نئلیگی و اراضی بوتؤلوگونگه قارشی یؤنلمیش تهلوکه کیمی قارشیلانمادی، چونکی بو یالانچی تهلوکه ایدی و آذربایجانین مستقبل منافی ایله باغلی دئییلدی.

بوندان علاوه، اوز-اوزو آسیمییلیاسیا ایدنیاسی آنتی قاجار (آنتی تورک) احوال روحیهسی نین و فارس شووینیزمین گولنمهسی ایله باغلی اولاراق فارس لار طرفیندن آذربایجانین وارلی طبقه لرینین منافعینه قارشی چنور یله بیلهجک تهلوکه نی ارادان گؤتورمگه خیدمت اندیردی. نهایت، اوز-اوزو آسیمییلیاسیا ایدنیاسی داها اساسلی مقصد گوردو. همین ایدنی تکجه آذربایجانلی زحمتکشلری اوز آذربایجانلی ظولمکار لارا و مرکزی حؤکومه قارشی سوسیال مباریزه دن یابیندیر ماغا، تکجه سوسیال مباریزه نی "یالانچی" میلی مباریزه ایله عوض انتمگه دئییل، هم ده، اوزو ده بو اولدوقجا واجیبیدر، پراکتیکی اولاراق موجود اولمایان پانتور کیزم قارشی سیندا یوخ، شیمالدان- سوونت آذربایجانیندن گلن کومونیزم ایدنی لاری قارشی سیندا مانعه یارتماغا خیدمت انتملی ایدی.

دوغرو دان دا، اینقیلابی نومونه و آذربایجان دیلینده یاییلان اینقیلابی ایدنولوگیا زحمتکشلرین سوسیال، سیاسی، صیغی شو عورونون آرتماسینا یاردم اندیردی. "شاهسونلرین سیلاحسیز لاشدیر یلماسیندان سوئرا (1923) باکیدان قاییدان اردبیل کندیلری محصولون مولکدار تورپاقلاریندا مولکدار لا کندلی، دؤلت تورپاقلاریندا دؤلتله کندلی آراسیندا برابر بؤلونمهسی طلبلرینی ایرهلی سوردولر. بو ساده طلب یئرلی مولکدار لار طرفیندن آ. س. ر. - دن (آذربایجان سوونت سوسیالیست رنسیوبلیکاسیندان) گتیر یلمیش "بولشویزم" کیمی قیمتندیر یلمیشدی." 148

بنله لیکله، 1911-1925-جی ایلر دؤرونده آذربایجانلیلارین میلی شو عورو آذربایجان و ایران اوچون مورکب اولان داخلی و خارجی شراییطده اینکیشاف اندیردی، آذربایجانلیلارین ایجتیماعی شو عورونون داها چوخ اینکیشاف انتمیش فورمالاری سیاسی، سوسیال، دموکراتیک شو عور و اوزلرینین دؤلت منسوبیتلرینی درک انتملری ایدی. میلی شو عورون ان چوخ اینکیشاف انتمیش عونصورو یئرلی وطنپورلیک حیسی ایدی. آذربایجان ایجتیماعی فیکری ایرانچیلیق و تورکچولوک آراسیندا تردود گنچیریدی. ایرانیزم بورژوا ایدنولوگیا سی، تورکیزم ضیالیلارین بعضیلری و آذربایجانلیلارین ایجتیماعی شو عورونون عادی سویهسی اوچون خاراکتیریک ایدی. آذربایجانلیلارین اکثریتی اوزلرینی تورک، شیعه، ایران تبعهسی حساب اندیر، اوز آنا دیلریندن ایستیفاده اندیر، میلی مدنیتلرینی اینکیشاف انندیریر، میلی عادت- عنعنه لرینی یئرینه یئتیریردی. آذربایجانلیلارین اکثریتی نین نینکی آذربایجان، همچین فارس میلیتی حاقیندا تام تصوورو یوخ ایدی. اولنلار، اساسن، اوزلرینین "آری" منشالری، تورک دیلی نین زور لا قبول انندیر یلمیش دیل اولماسی معلوم دئییلدی.

ضیالیلارین آیری-آیری نوماینده لری، گورونور، جمعیتین اوستقوروموندا باش وئرن دگیشیکلیکلری و اولنلارین آنتی- آذربایجان ایستیفامیتینی باشا دوشوردولر. بو، اولنلاردا اعتبارضا سبب اولمالی ایدی، لاکین همین اعتبارضا بیر سیرا سببلر اوزوندن یقین کی، آذربایجان میلیتی نین طالعی ایله باغلی فردی یا دا قروپداخیلی هیجان سویه سیندی قالیردی.

هم ده میلی مونسپیتلر هلهلیک اوزونو ایدئولوگیا ساحه سینده داها آشکار گؤسترسه ده دؤولت طرفیلدن ایداره اولونان پروسئسه چئوریلیمه میشدیر. بو، آرتیق قاجار سولالهسی نین دئویریلیمه سیندن، ایرانین سیاسی مستقبللیگی نین مؤحکم لندیریلیمه سیندن، اولکه نین مرکز لشدیریلیمه سی نین اساسن باشا چاتماسیندان و فئودال-بورژوا دایرملرینین حربی-سیاسی دیکتاتوراسی برقرار اولاندان سونرا باش وئردی.

İkinci fəsil

1- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. əsəri, Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века, Баку, 1958, П изд. Касумов М.М. Очерки по истории передовой философии и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX веке Баку, 1959. Шоитов А.М. Идеи просветительства в персидской литературе конца XIX в - Просветительство в литературах Востока китаб. М., 1937, с.68-99.

آدمیت فریدون. اندیشه های میرزا آقا کرمانی، تهران، 1967 (1346).

Abdul- Hadi Hariri. The Idea of Constitutionalism in Persian Literature prior to the 1906 Revolution.- Akten des VII Kongress Fur Arabistik und Islam wissenschaft, Gottingen 15 bis 22 August, 1947.- . toplusununda, с.189-207; Талипов Н.А, Просветительские и философские воззрения Абд-ор-Рахим Талыбова (1834-1911) Автореф. канд. дисс. Баку, 1980; Хасаев А.И. Мировоззрение Зеин-ол-Абедин Марагаи. Автореф канд. дисс. М., 1967, Шойтов А.М. Роль М.Ф. Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы (проза, конец XIX в) Автореф. канд. дис. М., 1951.

2- امید حسین. تاریخ فرهنگ آذربایجان، 1 و 2 جلدلر، تبریز، 1953 (1332) و 1956 (1335)

Шамси М. И. Развитие просвещения в Иране (1851- 1917 гг) Автореф. Баку, 1981.

3- Шеглова О.П. Иранская литографированная книга (из истории книжного дела в Иране в XIX-первом десятилетии XX б) М. 1981

4- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت ایران. تهران، 1337 (1958)، جلد 2؛ سرداری نیا صمد. تاریخ روزنامه ها و مجله های آذربایجان. تبریز، 1360 (1981)؛ هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1-5 اصفهان، 1327 (1948-1953).

5- Садыг А. Тəбриз театрынын тарихиндэн (сечилмиш есəрлəri) Бакы-1971, с.277-290. Хəндан Ч. Уғур јолу...

6- كسروی احمد. زندگانی من، چاپ دوم، تهران 1339 (1960)

7- Богданов Л.Ф. Göst. Əsəri, s.17

8- مستوفی عبدالله. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه ، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 297

9- Мамонтов Н. П. Göst. Əsəri, s..95

10- محمد حسن خان اعتماد السلطنه. كتان المآثر...ص. 6

11- Шеглова О.П. Göst. Əsəri, s.69

12- Чəһанкиров М. Азəрбајчан милли əдəби дилинин тəшəккүлү. Бакы, 1978, 1 hissə, с.100

13- میرزا صادق بن ملا اسد تبریزی. دفتر دوم ادبیه. 1319 قمری، ص. 1، 19- 18

14- Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, Bakı, 1966, s. 233

15- دهقان. ج. كۆستەر. әсәри. С.133,

حسین امید. تاریخ فرهنگ... جلد 1 ص. 123
رفیعی محمد. انجمن (ارگان انجمن ایالتی آذربایجان)، تهران، 1362 (1983)، ص. 105

16- Белова Н.К. Никитина В.Б. Göst. әsәri, s. 123

17- امید ج. Göst. әsәri, s. “ی“

18- امید ج. Göst. әsәri, s.50-51, 88, 111, 123.

19- امید ج. Göst. әsәri, s., ”ب“; Шәмси М.И. Göst. әsәri, s. 26

20- گنجینه فنون. نۆمره 20 اعلان

21- Кенади-Харисчи ГА. Развитие южноазербайджанской демократической литературы в 1941-1946 гг, Автор.каид. дисс., Баку. 1956. с.5

22- ترجمان، 31،03،1896

23- دهخدا علی اکبر. لغتنامه، نۆمره 219، ص. 1059

24- علی بن احمد. حقوق دول و ملل. 1312 قمری ص. 5، 7، 9.

Чәнуби Азәрбајчан тарихинин очерки, с.305

25- Талыбов Ә.Р. Мәсаел өл-һәјат, Тифлис, 1906, с.76.

26- تربیت، محمد علی. زاد و بوم، تبریز، ، ص4، 6-7

27- Чәнуби Азәрбајчан тарихи... Иванов М.С. Иранская революция.

کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 1، 2 و 3- جو حصه لر تهران، 1940 1941، 1943 (1319، 1320، 1322)

Гасанов Н.А. Певолуционерное движение в Табризе...

28- Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, Спб. 1911, 1 buraxılış, с.265

29- - Orada, s.84. Сборник дипломатических документов 1911, II buraxılış, с.5.

30- Гасанов Н.А. Göst. әsәri, s. 152-153

31- رفیعی محمد. Göst. әsәri, s.59, 73, 167

32- قوانین مصوبه مجلس شورای ملی. قانون اساسی. قوانین مصوبه دوره تقنینیه اول، جلد 1. ص. 32، 64-66، 79-84

33- Чәнуби Азәрбајчан тарихинин очерки... с.159

34- Сборник дипломатических документов, ... I burax. с.31-3. II burax с.72-84.

35- فتحی ن. زندگانی شهید نیکنام ثقه الاسلام تبریزی (1277-1330) و بخشی از تاریخ مستند مشروطیت ایران. 1352، ص.

407

- 36- شجیعی ض. نمایندگان مجلس شورای ملی در بیست و یک دوره قانونگزاری. 1344، ص. 311، 314، 320، 329، 346، 370.
- 37- شجیعی ض. Göst. əsəri, s. 292, 293, 301, 329, 359
- 38- Иванов М.С. Иранская революция... с.100
- 39- Шахоян Л. Г. Сатирическиегазетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа- Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, Kitab IV с. Iran, Yerevan, 1969, s. 202
- 40- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 129-130
- 41- آذربایجان. دوشنبه، 4 شهریور 1342 (26.08.1963).
- 42- آذربایجان. تبریز، یکشنبه 18 آبان 1320 (09.11.1941)
- 43- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 142-144
- 44- Чэнуби Азарбајчан тарихинин.. с.228
- 45- Yənə orada
- 46- Orada. s. 227
- 47- Атрпет. Мамед Али шах. с.67, Тигранов Л.Ф. Göst. əsəri, s. 91
- حسین امید. تاریخ فرهنگ...جلد 1 ص. 3
- 48- رفیعی محمد. Göst. əsəri, s. 97
- 49- Brown E. The Press of Modern Persia, Cambridge, 1914, p.26
- 50- هاشمی م. س. تاریخ جراید و مجلات ایران. جلد 1، ص. 109؛ جلد 2، ص. 248، 261؛ جلد 3، ص. 80، 93، 172؛ جلد 4، ص. 71-72.
- براون ا. مطبوعات و ادبیات ایران در دوره...ص. 182
- سرداری نیا صمد. Göst. əsəri, s. 113.
- 51- فریاد، 21.01.1907.
- 52- Белова Н.К. К вопросу о так называемой социал-демократической партии Ирана - Вопросы истории и литературы стран зарубежного Востока - книга (М) 1960. с.122
- 53- Агахи А.М. Распространение идеи марксизма-ленинизма в Иране - (до второго мирового воДины) - Баку, 1961 с.36
- 54- فریاد، 05.05.1907 (دوشنبه، 30 دی 1286)
- 55- آذربایجان. تبریز 20.02.1907 (چهارشنبه، 30 بهمن 1285)
- 56- آذربایجان. تبریز 01.03.1907 (جمعه، 9 اسفند 1285)
- 57- کسروی ا. تاریخ مشروطه ایران 2- جی حیصه، ص. 390

58- تورک یوردو. 1911، 22№، س.677.

59- Степанов Р. А. Основы общего языкознания. М. 1975, с. 193

60- Садыг Ə. Göst. əsəri.

61- تورک یوردو. 1911، 22№، س.677.

62- Сеидов Р.А. Национальное формирование... с.56

63- Иванов М.С. Иран... с.100, 101

64- Иваиов М.С. Иранская революция... с.364-365

65- کسروی. ا. تاریخ هیجده ساله آذربایجان. ایکنجی نشری، تهران، 1954. ص. 324، 326، 327

66- کسروی. ا. Göst. əsəri, s. 336

67- حاجی سید ابراهیم موسوی زنجزی، تاریخ زنجان، تهران، (1954) 1333، ص. 157

68- کسروی. ا. Göst. əsəri, s. 551، 422، 421

*- Azərbaycan. əhalisi 2 milyon nəfərdən artıq deyildi.

69- Yenə orada. s.558, 561

*- Hər iki qəzet fars dilində və eyni erməninin redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir

70- Yenə orada. S. 561

71- Yenə orada. S.557

72- Şapaliyo E.B. Yeni və yaxın çağlar və Türkiyə tarixi - İstanbul. c.271

73- ناطق ناصح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تهران 1359 (1980) ، ص. 87-88
کاتبی. ح. آذربایجان و وحدت ملی ایران. تبریز 1321 (1942) ص. 8

74- - تورک یوردو، 1911، 4№، س.106-111. 14№، س.428-432، 18№، س.551-556، 21№، س.648-656، 22№، س.670-678، 24№، س.755-760.

75- تورک یوردو، 1911، 18№، س.552

76- تورک یوردو، 1911، 21№، س.656

77- تورک یوردو، 1911، 1№، س.15-16

78- Гасанова Е.Ю. Идеологии буржуазного национализма в Турдии в период младотурок (1908-1914) Баку. 1966,

79- Orada. s. 37

80- чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы, II ч., Бақы, 1983, с.40;

Г. کاتبی. Göst. əsəri, s.88

81-

82- Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг., Баку. 1956. с.64,

83- مجتهدی م. Göst. əsəri, s. 23

84- بزرگان و سخنسرایان آذربایجان غربی. ترتیب اندنلر: م. رامیان، م. تمدن، ص. تکش. رسانیه، 1345، (1996) ص. 55-54

85- کسروی. ا. تاریخ هیجده ساله...ص. 796، 752-753

86- شرح حال و اقدامات شیخ محمد خیابانی، به قلم چند نفر از دوستان و آشنایان او. برلین، 1926، ص.29.

87- کسروی. ا. زندگانی من، ص. 87

88- دهقان احمد. Göst. əsəri, s 153-154

89- һәбибов Ө. Чәнуби Азербайҷанда азадлыг һәрәкаты, Бақы, 1988, с.64, 77-78, 101. 115

90- Orada. s..64-67, 79-89, 102-104.

91- اسناد تاریخی... جلد 4، ص. 101

92-Ибраимов Т. А. Иран коммунист партиасыны јарадылмасы. Бақы, 1963, с. 196

93- Orada. s.210

94- Orada. s.196

95- کسروی. ا. زندگانی من، ص. 87-88

96- Тағйева Ş. Ө. Göst. əsəri, s.80

97- Orada. s.93, 96

98- Мәммәдли Г. Хијабапи, Бақы, 1949, с.110

99- Orada. s.132

100- бах: - Тағйева Ş. Ө. 1920-ci il Təbriz üsyanı

101- Маммәдли Г. Göst. əsəri; Вишнеградова А. Революнное движение в Персидском Азербайджане (Эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии) - "Новый Восток" журналында, 1922. 2-я книга, с.249-253; Еганян Г.М. О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920гг. - Известия АН Арм. ССР, Серия общественных наук, 1959, №11-12, с.49-60. Илбинский Г. Шейх Мохаммед Хиябани - Революционный Восток - 1934, №6, с. 106-113, Тагиева Ш А. Göst. əsəri, s; Тағйева Ш.Ө. 1920-чи ил Табриз үсјаиы, Бақы, 1990.

آذرى على. قيام شيخ محمد خيابانى در تبريز، تهران 1354 (1975)، نشر چهارم و ساير

102- Məmmədli Q. Göst. əsəri s.36-37; Тағйева Ş. Ө Göst. əsəri, s.46- 47. Azəri Ө Göst. əsəri, s.134-136. 157-159, 179-183, 230-235

103- آذرى على. Göst. əsəri, s.134-136. 157-159, 179-183, 230-235

104- Orada. s..262

105- Şeyx Məmməd Xiyabanının “Təcəddüd”qəzetində dərc edilmiş nitqlərinin mətni, (qismə) M.mmədli Q. (və daha geniş) Azəri Əli- nin əsərlərində çap edilmişdir.

106- Еганиан Г.М. Göst. əsəri, s.51

107- İvanov M.S. M.C. (İran) və Tağiyeva Ş.Ə. bu fikirdədirlər.

108- Еганиан Г.М. Azəri Ə. اقدامات شیخ محمد خیابانی... əsərinin müəllifləri bu fikirdədirlər.

109- آذری ع. Göst. əsəri, s.. 106, 415, 422, 488

110- کسروی. ا. تاریخ هیجده ساله...ص. 874

111- قیزیل صحیفه‌لر، تبریز، (1946) 1325، ص. 327

112- مجتهدی م. Göst. əsəri, s. 74

113- آذری ع. Göst. əsəri, s. 295, 305, 400

114- مستوفی ع. شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تهران، 1343 (1964) جلد 3، ص. 129

115- آذری ع. Göst. əsəri, s.415

116- مختاری ح. تاریخ بیداری ایران، تهران (1947) 1326، ص. 307

117- مختاری ح. Göst. əsəri, s. 203-202

118- Дорошенко Е.А. Некоторые тенденции в развитии культуры Ирана в 20-30 –х годах XX в – Краткие сообщения Института народов Азии jurnalında, 1964, No.77, s. 82

119- مجتهدی م. Göst. əsəri, s. 35

120- ایرانشهر، 1923، №2. ص. 82

121- Orada. s.74-75

122- ایرانشهر، 1923، №2. ص. 96-95

123- ایرانشهر، 1923، №2. ص. 87-94

*- Sabirlərin başçısı Ali İlitver nəzərdə tutulur

124- خواجه نوری ابراهیم، بازیگران عصر طلانی، تهران، (1941) 1321، جلد 1، ص. 195-196

125- مستوفی ع. شرح زندگانی من...جلد 3، 576

126- خواجه نوری ابراهیم، Göst. əsəri, s 125

127- Orada. s..177

- 128- بامداد م. شرح حال رجال... جلد 3، ص. 182-281
- 129-126 - خواجه نوری ابراهیم، 192-182، 190، 127، s، Göst. əsəri،
- 130- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s. 483
- 131- آینده، 1304 (1925)، №1، ص. 5
- 132- Orada. s.6
- 133- Yenə orada. s.7
- 134- آینده، 1367 (1988)، № 9-8، ص. 251-253
- 135- کسروی ا. آذری یا زبان قدیم آذربایجان، تهران 1332 (1953)، ص. 21
- 136- Toğan Z. V. Xatirələr. İstanbul, 1969, s..570-571
- 137- میرزا عباس بن محمد علی شوشتری، ایراننامه یا کارنامه ایرانیان باستان. 1304 (1925)، نمره ج. ص. 105
- 138- Orada. s..33
- 139- قزوینی محمد. دوره کامل بیست مقاله قزوینی، جلد 1 و 2، 1332 (1953)، ص. 18
- 140- - Гасанова Е.Ю. Göst. əsər, s.146.
- 141 Yenə orada. s.146.
- 142- Бутаев И. Проблемы Турции, Л., 1925, с.134.
- 143- Мелинков О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране, М. 1961, с. 66-67,
مستوفی ع. شرح زندگانی من... جلد 3، 665.
- 144- Асадуллаев А. Свержение династии Каджаров в Иране (1920- 1925 гг) 1966, с. 105
- 145- Асадуллаев А. . Göst. əsər, s.61
- 146- Меликов О. Göst. əsər, s..96.
- 147- Бакински работчи, 11, 11, 1925
- 148- Проблемы современной Персии, М.. 1927, с.57.